

Ярослав Мудрий
Петро Михайлович Кралюк

Великий науковий проект
(Великий наук. проект) ISBN 978-966-03-8088-2. У пропонованій книзі йдеться про одного із найвідоміших князів періоду Давньої Русі – Ярослава Мудрого (983/987– 1054). Автор показує, що саме цей князь створив повноцінну Руську державу як середньовічну імперію на теренах Східної Європи. Саме за його часів остаточно утвердилося християнство на руських землях, була створена Київська митрополія, інтенсивно розвивалася освіта й книжність, здійснювалася грандіозна розбудова Києва як столичного міста, почало утверджуватися письмове право замість традиційного усного. Також у роботі показано, як інтерпретувалася діяльність Ярослава Мудрого в українській та російських культурах і як велася та ведеться «боротьба» за цього князя між росіянами й українцями. К77

Петро Кралюк

Ярослав Мудрий

У тіні інших

Не можна сказати, що постаті Ярослава Мудрого приділено мало уваги в літературі й мистецтві. Про нього написано чимало статей, а останнім часом з'явилися про цього князя й монографічні дослідження, книжки. Він є героєм художньо-літературних творів і навіть художніх фільмів. Йому поставлені (хай і поодинокі) пам'ятники.

Однак коли порівняти те, що зробив князь Ярослав Мудрий, яку роль відіграв він у історії Давньої Русі, з пам'яттю про нього, то кидається в очі певна невідповідність.

Саме Ярослав Мудрий створив Русь як державний організм. Закладені ним підвалини руської державної традиції зберігалися не одне століття в період Середньовіччя, зазнавши трансформації в ранньомодерні часи. Проте на це чомусь (?) не звертається увага. Ярославу Мудрому тут відведена роль на задньому плані.

Фундатором Русі традиційно вважається варяг Рюрик. Хоча те, що ми знаємо про цього князя, є, радше, плодом міфології, а не відображенням історичних реалій. «Походження і діяльність князя Рюрика досліджується протягом останніх трьох століть і продовжує залишатися однією з найбільш дискусійних проблем»[1 – Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 196.], – зазначає відомий історик, що вивчає

давньоруські князівські роди, Леонтій Войтович. Зрештою, говорити про створення Рюриком державного організму Русі дуже проблематично.

Рюрик. Мініатюра з «Царського титулярника». VII ст.

Безперечно, біля витоків Руської держави стояв батько Ярослава Мудрого – Володимир Святославич. За його часів Київ утверджується як столиця цього державного організму. Нагадаймо, що батько Володимира, Святослав, мав план перенести свій стольний град на Дунай. Говорив він матері Ользі й боярам своїм: «Не любо мені е в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то е середина землі моеї»[2 – Літопис руський / за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 39. Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» даються в перекладі Леоніда Махновця. Це обумовлено тим, що книга має науково-популярний характер. Цитування в оригіналі давньоруського літопису створило би деякі труднощі для певної групи читачів. Так само в перекладі сучасною українською мовою цитуються інші давньоруські тексти.]. Дунай же в ті далекі часи трактувався як слов'янська ріка. У «Повісті минулих літ» сказано, що «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаеві, де есть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми...»[3 – Там само. – С. 2.].

Дунай як «головна річка» часто фігурує в українському фольклорі, чого не скажеш про Дніпро. Перша пісня, записана розмовною українською мовою, починається словами «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»[4 – Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К., 1984. – Т. 42. – С. 55.]

Тому можна зрозуміти князя Святослава, який хотів облаштувати столицю на Дунаї. Це була «його земля». І на цій землі, у Придунав'ї, він прагнув творити свою імперію. «Держава Святослава» не було утворенням з усталеними державними інституціями. Це була військово-торгова корпорація, яка жила з військової здобичі та торгівлі. Для цієї корпорації територія не мала особливого значення. Значення мали передусім торгові шляхи, які давали прибуток. Тому центр цієї «держави» мігрував, переходив із одного місця на інше.

Князь же Володимир, «розвернув» творення імперії, зробивши своєю столицею Київ на Дніпрі, на шляху із «варяг у греки». Він також здійснив певні кроки для християнізації Русі. У той час як його батько, Святослав, ладний був творити язичницьку імперію.

Володимир зробив спробу політичного освоєння теренів Східної Європи, пославши в її землі княжити своїх синів. Таким чином закладалися основи для патронімічної держави-федерації. Недаремно в період Середньовіччя й ранньомодерні часи східноєвропейські князі в своїх генеалогіях намагалися вивести свій рід від Володимира Святославича або його нащадків, репрезентуючи себе як «Володимирове плем'я». Термін же Рюриковичі – це

відносно пізніє творіння новочасної російської історіографії. І він мав певний політичний підтекст.

Княжий знак-тризуб великого князя Київського Володимира Святославича

Володимир Святославич на пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді

Однак, незважаючи на заслуги князя Володимира, загалом складно говорити, що за його правління сформувалася Руська держава. Не встановив цей князь і порядку престолонаслідування, що є важливим елементом патронімічних держав (хоча певні спроби в цьому плані робилися). Також, наскільки можемо судити, Християнська церква на Русі за Володимирових часів була слабо структурованою. Немає однозначності щодо того, чи існувала у період правління Володимира Київська митрополія. За часів Ярослава Мудрого вона вже існувала, а резиденцією київських митрополитів стала Софія Київська.

Після Володимира Русь як держава могла відбутися, але й могла не відбутися. Образно кажучи, він створив можливість для існування держави. А чи ця можливість стане дійсністю – вже залежало від його нащадків.

Ярослав Мудрий зробив цю можливість дійсністю. За часів його правління Русь відбулася як держава-імперія – остаточно й безповоротно. І для цього треба було прикласти чималі зусилля.

Однак, з різних причин, це не було належним чином оцінено. «Історична справедливість» – річ дуже відносна.

Ярослав Мудрий. Портрет із «Царського титулярника». XVII ст.

Ярослав Мудрий ніби опинився в тіні інших можновладців Давньої Русі. Передусім затінив його батько – Володимир Святославич. Постать Ярослава Мудрого губилася й у тіні ще одного Володимира, його внука – Мономаха, котрий уславився як своїми походами, так і державотворчою діяльністю. Якщо брати церковний вимір, то тут Ярослав Мудрий затінюється не лише

постатями Володимира й Ольги, що вважаються хрестителями Русі, а й своїх братів – Бориса та Гліба, котрі одні з перших серед руських князів були зараховані до сонму святих. Навіть діти Ярослава Мудрого затінують його. Наприклад, іноді про нього згадують як про батька Анни Ярославни – королеви Франції.

Що є причиною такої «затіненості»? За великим рахунком, у цьому був винен сам Ярослав Мудрий. У його особі маємо в дечому нетипового для Середньовіччя правителя. Він не відзначився військовими походами, не був щедрим, роздаючи гроші дружинникам – як це робили інші князі. Ярослав, говорячи сучасною термінологією, належав до державних менеджерів. Його діяльність, на перший погляд, не виглядала ефектно. Він піклувався про культуру, книжників, дбав про розвиток Церкви, розбудовував Київ та міста своєї держави. Така робота не особливо цінувалася сучасниками. Це ми спостерігаємо на прикладі «Повісті минулих літ», де загалом стримано описуються діяння цього князя. Проте з яким захопленням літописець пише про Ярославового брата-конкурента Мстислава, котрий передусім прославився своїми блискучими військовими походами. Ось як у цьому літописному зводі характеризується цей князь: «Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велико, і не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив»[5 – Літопис руський. – С. 87.]. Чогось подібного, коли заходила мова про Ярослава Мудрого, літописець не демонстрував.

Також Ярослав Мудрий буцімто не дуже займався, кажучи по-сучасному, самопіаром. Зате пропагував діяння свого батька і своїх братів. Не без його сприяння з'явилося відоме «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, де маємо апологію князя Володимира. Мав він, певно, причетність і до появи творів про князів-страстотерпців – Бориса й Гліба, які були канонізовані. Хоча не виключено, що Ярослав, прославляючи свого батька й братів, прагнув «погрітися» в променях їхньої слави.

Звісно, Ярослав Мудрий фігурував у різноманітних літературних творах, що з'явилися в період Середньовіччя. Він є одним із персонажів відомого «Життя Бориса і Гліба». Цей твір користувався популярністю в середньовічні часи, а канонізовані князі Борис та Гліб стали знаковими фігурами в руському православ'ї. Зберіглося понад 170 списків цього життя, найдавніші з яких приписуються преподобному Нестору-літописцю та Якову Мніху. Дослідник «Життя Бориса і Гліба» Борис Успенський так писав про вплив цього твору на руську свідомість: «Історія Русі мислиться як історія християнської країни, і Борис та Гліб як перші руські святі знаменують початок цієї історії: вони освячують цю країну, є її покровителями і в певному сенсі виправдовують її існування; тому, власне, вони й сприймаються як апостоли»[6 – Успенский В. А. Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси. – М., 2000. – С. 42.].

Правда, в «Житті Бориса і Гліба» Ярослав Мудрий – персонаж другого плану. Він посилає гінця до князя Гліба, аби попередити його про небезпеку: «Не йди, брате (мається на увазі те, щоб той не відходив від Смоленська, куди прибув. – П. К.), отець твій помер, а брат є вбитий від Святополка»[7 – Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С. 57.].

Персонажем другого плану є князь Ярослав і у згадуваному творі Іларіона Київського «Слово про Закон і Благодать». Тут він «губиться» на фоні свого батька Володимира, постаючи продовжувачем його справ:

«Вельми добрий і вірний, покірний твій син Георгій (Ярослав Мудрий у цьому місці називається своїм християнським іменем. – П. К.), якого Господь настановив наступником після тебе, наслідником твоєї влади.

Не порушує він твоїх уставів, а утверджує їх, не поменшує набутків твого благовір'я, а примножує їх, не говорить, а діє, і що не докінчене тобою – докінчує, як Соломон після Давида. А ще дід Божий Святої Премудрості поставив на святість і посвячення міста твого, яке прикрасив всілякою красою – золотом і сріблом, і камінням коштовним, і посудом священним, якими церква величається і славиться по всіх околичних країнах, бо ж іншої такої не знайдеться на всій півночі земній від сходу до заходу. І славний город твій Київ величчю як вінцем увінчав, а людей твоїх і город святий всеславний доручив скорій на поміч християнам Святій Богородиці, їй же і церкву на великих воротах спорудив на честь першого Господнього празника – Святого Благовіщення, аби благословення, яке архангел дав дівиці, було і городу сьому»[8 – Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. – К., 2001. – Т. 1. – С. 213.]

Хоча, як бачимо, на адресу Ярослава Мудрого тут сказано багато хороших слів, але всі його дії – це ніби відблиск великих справ Володимира, який утвердив християнську віру на Русі.

У такому ж ключі трактується діяння Ярослава Мудрого в «Повісті минулих літ» (за Іпатіївським списком). Там спеціально звертається увага на те, що Ярослав значно посприяв християнізації руської землі: «І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися...» Далі в цьому тексті говориться, що за часів правління цього князя з'явилися монастирі, почала зростати кількість ченців. Сам же Ярослав любив священнослужителів, церковні устами тощо. Любив і церковні книги. Наказував їх перекладати з грецької мови на слов'янську, переписувати їх[9 – Літопис руський. – С. 89.]

Таке славослів'я на адресу Ярослава є зрозумілим. Літописи, як правило, укладали люди церковні. Для них речі, які стосувалися релігійних справ, стояли на першому місці. Відповідно, християнізація Русі сприймалася цими людьми як чи не найбільша заслуга цього можновладця. Проте, попри всі Ярославові заслуги щодо християнізації, цей князь постає лише як продовжувач справ свого батька: «Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаем, учення приймаючи книжне»[10 – Там само.]

У літописі Ярослав представлений як книжник. Він не лише «списує» книги, тобто наказує їх переписувати, але й дарує ці книги в церкви[11 – Там само. – С. 91.]. Хоча в літописних оповідях нерідко говориться про те, як руські князі допомагали церкві, священнослужителям, проте вказівки на книжність правителя – це не стільки правило, як виняток. Книжником був Володимир Мономах, який навіть залишив після себе твори, передусім відоме

Його «Поучення» своїм дітям[12 - Там само. - С. 452-464.]. Також «Галицько-Волинський літопис» говорить про книжника-філософа, князя Володимира Васильковича, котрий так само, як і Ярослав Мудрий, не лише кохався в книгах, але й організовував їхню переписку й дарував їх монастирям і церквам[13 - Про князя Володимира Васильковича див.: Кралюк П. Любомудри Володимиріі. - Луцьк, 2010. - С. 3-92.].

Діяння князя Ярослава Мудрого щодо християнізації Русі не могли бути не помічені й належним чином не поціновані. І все ж такі справи не викликали захоплення літописців. Захоплення викликали інші речі - переможні битви, звітяги полководців. Можна в цьому побачити парадокс християнської свідомості (хоча, власне, не тільки християнської): декларовані вищі цінності часто сприймалися як ідеал, до якого треба рости й рости. І такі цінності нерідко ігнорувалися в життєвих реаліях. Натомість цінувалися справи конкретні, часто криваві. Тому саме життєвість, «кров» викликали зацікавленість і, як правило, «врізалися в пам'ять».

У цьому - «несправедливість історії». «У Церкві, як і в миру, - відзначав Петро Толочко, - перевагу мають не послідовні праведники, а грішники, що розкаялись і навернулися до нової істини, мученики й стратотерпці, які без спротиву й особливої користі віддали своє життя, й навіть юродиві. Ярослав не грішив і не каюся, як це було з Ольгою та Володимиром, не помер мученицькою смертю, як Борис і Гліб чи Михайло Чернігівський, але вірою і правдою служив своїй батьківщині впродовж усього життя. Коли б він не відзначився нічим іншим, крім будівництва храму Софії, то й тоді заслуговував би на вічну пам'ять нащадків»[14 - Толочко П. Ярослав Мудрий. - К., 2002. - С. 11.].

Звісно, можна розмірковувати про цю «несправедливість», дошукуватися її причин. Можливо, та «несправедливість» обумовлена передусім нашими неадекватними уявленнями про історичний процес. А можливо, якимись потаємними речами, котрі приховала від нас історія. Але не будемо про це. Краще сприйматимемо «несправедливість історії» як даність.

Ярослав Мудрий став не лише героєм давньоруських творів. Він фігурує в скандинавських сагах під іменем Яріцлейва - конунга Гольмгарда, тобто правителя Новгороду. Таким він є в «Сазі про Еймунда». У цьому творі розповідається про те, що варяг Еймунд разом із воїнами був найнятий Яріцлейвом. Останній воює із конунгом Буріцлавом. У сазі Буріцлава позбавляють життя варяги, підіслані Яріцлейвом[15 - Сказание об Эймунде Ринговиче и Рагнаре Агнарловиче, скандинавских витязях, поселившихся в России в начале XI века / перевел с исландского и критически объяснил О. Сенковский. - СПб., 1834.].

Дехто з дослідників, використовуючи співзвучність імен, почав вважати, ніби під Буріцлавом розуміється князь Борис[16 - Див.: Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. - 1989. - № 12. - С. 110-123; Його ж. Князь Окаянный? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. - 2000. - № 12. - С. 35-39; Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного. - Минск, 1990.]. А раз так, то виходить, що вбивцею Бориса був Ярослав. І що він спеціально, аби приховати цей злочин, вирішив приписати вбивство князеві Святополку, який через свої злодіяння отримав прізвисько Окаянный. Насправді, вважають опоненти цих дослідників, аналіз саги не дає підстав

так твердити. Тут під Буріцлавом, ймовірно, розуміється князь Святополк, який разом із польським королем Болеславом воював проти Ярослава. Творці саги, варіант якої дійшов до нас із XIII ст., не особливо орієнтуючись у руських реаліях, поєднали імена союзників, у результаті чого вийшов Буріцлав [17 – Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – СПб., 2003. – С. 40–53.]

У «Сазі про Еймунда» Ярослав, чи то Яріцлейв, постає переважно в негативному світлі. Він, будучи скупим, постійно торгується з хоробрими вікінгами, не хоче давати їм гроші. Зрештою, ті йдуть від нього до іншого князя – Вартілава.

Ця сага також представляє Яріцлейва як не дуже розумного правителя, котрий не вміє прорахувати наперед свої кроки. Розумнішою є навіть його дружина – Інгігерда, донька шведського короля Олафа. У такому «піднятті» Інгігерди над Яріцлейвом можна побачити не лише вияв «скандинавського націоналізму». Водночас це було й приниження Яріцлейва. У ті далекі патріархальні часи жінки в плані інтелектуальному, як правило, ставилися нижче чоловіків. Тут бачимо ситуацію зовсім іншу.

«Сагу про Еймунда» варто розглядати як твір, що компрометував Ярослава Мудрого. Для норманів, які йшли на службу до київського князя, він був чужаком. І якихось сентиментів вони до нього не мали – тим паче, що той не належав до щедрих «роботодавців».

У ранньомодерні часи, коли представники українських еліт, наприклад князі Острозькі, витворюючи свої міфічні генеалогії, зверталися до давньоруського спадку, на постать Ярослава Мудрого увага майже не зверталася. Як правило, на першому плані фігурували інші князі – Володимир Святославич, Володимир Мономах й Данило Романович [18 – Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї / предків і нащадків. – К., 2012. – С. 63–110.]. У популярній на той час «Хроніці європейської Сарматії» полонізованого італійця Олександра Гваньїні (1534/38–1614) Ярослав Мудрий згадується епізодично, переважно коли йдеться про війни короля Болеслава Хороброго з цим князем. Причому він тут представлений як антигерой, що зазнає поразок від польського можновладця [19 – Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії Ю. Мицика. – К., 2007. – С. 82, 84, 403, 458.]. У принципі, це зрозуміло. Адже «Хроніка...» представляла польську візію подій. І в цій візії Ярослав не мав особливих шансів постати в образі героя позитивного.

У «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (?–1677) хоча постаті Ярослава Мудрого й приділено чимало уваги, однак автор далекий від того, щоб звеличувати цього князя. Правда, звертає увагу, як і давньоруські літописці, на те, що Ярослав зробив чимало для християнізації Русі, побудував Софійський собор, прикрашав церкви тощо [20 – Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 69–74.]. Тобто Феодосій Софонович загалом йшов за руською літописною традицією в представленні Ярослава Мудрого.

Микола Карамзін.

Портрет кісті В.А. Тропініна (1818)

Саме в ранньомодерні часи за піклування в поширенні християнства цей князь удостоївся наймення «Мудрий». І заслуга тут належала Російській православній церкві[21 – Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – С. 126.]. Правда, Феофан Прокопович (1681 – 1736), якого варто вважати ідеологом Російської імперії, іменував Ярослава... Хоробрим. Подаючи генеалогію руських князів та описуючи їхні діяння, про цього князя він говорив дуже коротко. Не звертав увагу на його християнське просвітництво, а лише на те, що Ярослав переміг польського короля Болеслава й зробив собі покірними греків, тобто візантіїців[22 – Прокопович Ф. Філософські твори: в трьох томах. – К., 1981. – Т. 3. – С. 317.]. Взагалі такий підхід Прокоповича видається дивним. Адже цей діяч займав високе становище в ієрархії Російської православної церкви, намагався реформувати її. І тому, здавалось би, мав би приділити увагу християнському просвітництву Ярослава Мудрого.

Не приділялася велика увага цьому князю і в російській імперській історіографії XIX ст. Відомий історик Микола Карамзін (1766–1826) коротко говорить про правління Ярослава Мудрого. Називає його «монархом всієї Росії», вказуючи, що той володарював «від берегів моря Бальтійського до Азії, Угорщини й Дакії». Серед заслуг Ярослава Карамзін називає його перемогу над печенігами, у результаті упорядкування та переклад з польської чого «Росія назавжди звільнилася від їхніх жорстоких нападів». На честь цієї перемоги, вказується, Ярослав побудував Софію Київську. Відзначає історик також релігійність князя, майже повторюючи слова давньоруського літописця: «Цей государ... дуже любив церковні статuti, духовних пастирів і особливо чорноризців; не менше любив він і книги божественні: велів їх перекладати з грецької на слов'янську мову, читав їх день і ніч, багато їх переписав і наказав покласти в церкві Софійській для народного вжитку»[23 – Н. М. Карамзин об истории государства Российского. – М., 1990. – С. 53.].

Ось і майже все. Карамзін у розповіді про Ярослава близько половини тексту присвячує його дочкам – Єлизаветі, Анні й Анастасії, які вийшли заміж за іноземних монархів. Історик дає панегіричну характеристику князю – в душі роялістської лояльності, але без якогось захоплення: «Ярослав заслужив у літописах ім'я государя мудрого; не здобув зброєю нових земель (насправді цей князь завоював нові землі й підпорядкував їх Руській державі. – П. К.), але повернув утрачене Росією в бідах міжусобиць; не завжди перемагав, але завжди показував мужність; заспокоїв вітчизну і любив свій народ»[24 – Там само. – С. 55.].

«Історія...» Карамзіна мала великий вплив на російське суспільство в першій половині XIX ст., зрештою – і в наступні часи. Цей твір значною мірою

визначив уявлення росіян на свою історію в «еру націоналізму». Однак у цій історії Ярославу Мудрому відводилося загалом скромне місце. Він всього лише продовжувач справ свого батька – Володимира. Нових земель не завоював – а це для тогочасної російської свідомості було мінусом. До видатних полководців не належав. Сумнівно, що такий персонаж міг стати знаковою фігурою для російського націоналізму, викликати зацікавлення в істориків та письменників.

Не приділяє постаті Ярослава Мудрого багато уваги й Сергій Соловйов (1820 – 1879) у своїй «Історії Росії з найдавніших часів» – першому гранд-наративі російської історії. Вчений цілком справедливо вказав на те, що Ярослав «не заслужив такої приємної пам'яті в народі, як його батько; незважаючи на це, його діяльність має важливе значення в нашій історії»[25 – Соловйов С. М. Сочинения: в 18 кн. – М., 1988. – Кн. 1, т. 1. – С. 210.]. Це значення Соловйов бачив передусім у тому, що Ярослав сприяв утвердженню християнства на Русі. Але він звертав увагу ще на один момент: «...Ярослав не був князем лише в значенні вождя дружини, який прагнув у далекі сторони за завоюваннями, славою та здобиччю; Ярослав, як бачимо, був більш князем-урядником країни»[26 – Там само. – С. 211.]. Із таким підходом вченого до оцінки цієї історичної постаті варто погодитися.

С. М. Соловйов

Соловйов звертав чимало уваги на моменти державотворення в діяльності правителів Русі. Стосувалося це й Ярослава Мудрого. І тому історик вважав, що народ Ярославову діяльність по достоїнству не оцінив.

Звісно, Ярослав Мудрий трактувався в російській імперській історіографії як персонаж російської національної історії, яка ніби має витоки в давньоруських часах. Тому в царській Росії зустрічаємося з фактами вшанування пам'яті цього князя. У 1838 р. у Києві на його честь назвали вулицю[27 – https://uk.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Мудрий]. Цей князь був зображений і на відомому пам'ятнику 1000-ліття Росії, поставленому в Новгороді[28 – https://ru.wikipedia.org/wiki/Тысячелетие_России].

Ярослав Мудрий на пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді

Були також спроби з боку представників української історіографії вписати особу Ярослава Мудрого в контекст української національної історії.

Постаті цього князя приділив певну увагу видатний історик, один із активних діячів українського «національного відродження» середини ХІХ ст. Микола Костомаров (1817–1885). Він є автором нарису «Київський князь Ярослав Володимирович»[29 – Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 203–212.]. Правда, цей нарис має «двойкий» характер. Історик веде мову про Ярослава Мудрого як про руського князя. Багато хто, читаючи цей текст, сприймав його як персонажа російської історії. І не враховував те, що Костомаров вів мову про дві Русі. Одна Русь – південна, котра пізніше стала Україною. Саме ця Русь і є першопочатковою. Є й інша Русь, що виникла на північному сході давньоруських земель і дала початок Росії. Фактично це нова Русь, що бере початок від старої, першопочаткової Русі[30 – Його ж. Дві руські народності. – К., 2012.].

Для Костомарова Ярослав Мудрий передусім персонаж південноруської, тобто української, історії. Хоча цей князь, вважав вчений, мав стосунок і до історії російської, чи великоросійської. Даючи загальну характеристику цьому діячеві, Костомаров писав: «Княжіння Ярослава може видатися продовженням княжіння Володимира, як у стосунках київського князя з підкореними землями, так і щодо сприяння поширенню на Русі нових начал життя, принесених християнством»[31 – Його ж. Исторические произведения. Автобиография. – С. 203.]. Оповідючи про діяння князя, історик звертав увагу на те, що цей князь переважно займався внутрішнім облаштуванням держави. І що «часи Ярослава ознаменувалися поширенням християнської релігії по всім руським землям»[32 – Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 211.]. Микола Костомаров спеціально вказував на поширенні християнства на всі руські землі. Зокрема, звертав увагу на придушення Ярославом язичницьких бунтів на теренах Суздальщини, яка стала «колискою» для російської народності.

М. І. Костомаров

Але якщо Костомаров вписував Ярослава Мудрого й загалом історію давньої Русі в контекст історії української, здійснюючи це в прихованій формі, то Михайло Грушевський (1866–1934) це зробив у формі відкритій. Такий підхід бачимо в його «Нарисі історії українського народу», де була представлена схема історії України, що брала свій початок з часів Київської Русі[33 – Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 15–65.]. Ця концепція реалізовувалася в гранд-наративі Грушевського «Історія України-Руси». Уже назва твору багато про що говорила. Із неї випливало: Україна є продовженням Русі. Тому в назві на перший план був поставлений термін «Україна», що набув у той час значного поширення. Але та сама «Україна» трактувалася як «актуальна Русь».

Ярослав Мудрий у цьому творі постає персонажем української історії. Грушевський загалом стримано ставився до особи цього князя, даючи йому таку характеристику: «Для князювання, що тяглося без малого 40 років

(рахуючи від смерти Володимира), що було останнім «єдиновлаством» на Русі, і полишило справді важні сліди в життю східно-слов'янських земель, се, безперечно, не бога-то. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбитися в пам'яті суспільності і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя – Ярослав і не мав чим зацікавити суспільність...»[34 – Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К., 1992. – Т. II. – С. 43.]

М. С. Грушевський

З такою характеристикою патріарха української історіографії можна посперечатися. По-перше, дивно звучить, що майже сорок років перебування на княжому столі – це небагато. І в ті часи, і в наступні – то немалий строк для правителя. За цей час змінюється майже два покоління. По-друге, дивно також читати, що в характеристиці Ярослава Мудрого в творах давніх авторів не зустрічаємо «індивідуальних прикмет». Вони є! І про них ми далі будемо вести мову. Було б лише бажання їх пошукати.

На адресу Ярослава Мудрого Грушевський висловив чимало претензій. Були це й претензії специфічні, викликані тими умовами, в яких довелося жити й діяти історика. Наприклад, він закидав київському князеві те, що той допомагав польському князю Казимиру Відновителю, зокрема посприяв у завоюванні Мазовії. «Сим Ярослав, – писав історик, – дуже сильно поміг Казимирови в відбудуванні Польщі і тим, розуміється, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізніше»[35 – Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. II. – С. 24.]. У цих міркуваннях маємо відверту проекцію сучасної для історика ситуації на події давно минулих днів. Грушевський, коли писав ці слова, працював професором у Львівському університеті, викладаючи українську історію. У той час і в університеті, і на Галичині було засилля польської шляхти, яка утискала українців. Тому українці, зокрема представники українського національного руху, до якого належав Грушевський, вбачали в поляках своїх ворогів.

Казимир I Відновитель

Грушевський, як відомо, належав до народницького напрямку в українській історіографії. І від нього годі було чекати високої оцінки Ярослава Мудрого як державного діяча (цей момент мало цікавив історика).

Дещо інакше до оцінки постаті Ярослава Мудрого підходили прихильники державницької школи в українській історіографії. Один із найбільш яскравих її представників Дмитро Дорошенко (1882–1951) відзначав, що Ярослав «заокруглив межі своєї держави», повернувши не лише втрачені після смерті князя Володимира землі, а й підпорядкував низку фінських племен[36 – Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 52.]. Говорив він також про те, що «сформування й об'єднання такої держави було ділом не тільки щасливих походів, але й зручної дипломатії»[37 – Там само. – С. 53.]. Звертав увагу і на династичні зв'язки князя.

При цьому Дорошенко вів мову також про слабкі сторони держави Ярослава. Вона «не була така сконсолідована й сильна всередині, як це могло здаватися. Партикуляризм окремих східнослов'янських племен, опертий на різні умови географічно-етнографічного характеру, помалу почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову ж знайшов собі опору в стремлінні княжої династії до якнайбільшої децентралізації й вироблення собі якнайбільшого обсягу влади, в ролі намісників великого князя Київського. Власне, цьому сприяла сама система управління, яка полягала в тому, що князь-батько роздавав своїм синам окремі землі в управу. Коли помер в 1054 р. Ярослав, то бачимо, що його держава була поділена на сім частин в руках його синів, котрі негайно почали змагатися за київський престол»[38 – Там само. – С. 53–54.].

«Пропольська» діяльність Ярослава Мудрого сприймалася Грушевським як явище негативне. При цьому не особливо враховувалися реалії далекого XI століття. Зрештою, історик чомусь «забув» «антипольські заслуги» Ярослава Мудрого – адже цей князь здійснював походи на терени Польщі, завдаючи полякам відчутних ударів.

Якщо в російській та українській національних історіографіях було намагання привласнити спадок Київської Русі, зробити його своїм, то радянська історіографія спробувала тут знайти «компромісну» формулу. Радянським вченим, який обґрунтовував концепт давньоруської народності, був Володимир Мавродін (1908–1987). Йому належить низка робіт, зокрема «Утворення Давньоруської держави та формування давньоруської народності», де він проводив ідею існування такого етносу[39 – Мавродін В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). – М., 1946; Його ж. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – М., 1971 та ін]. Такий концепт відповідав «інтернаціональній формулі» радянської держави, котра трактувалася як «добровільний союз народів».

Представлення Київської Русі як «колиски» росіян, українців та білорусів збереглося і в постсталінський період[40 – У нинішній час концепт давньоруської народності не користується популярністю, зокрема в Україні. Та все ж є його адепти. Наприклад, це стосується Петра Толочка. Див.: Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. – К.,

2010.]. Правда, в ньому акцент робився на «російськості» Русі. Дослідження давньоруського спадку було прерогативою переважно російських радянських істориків, які, відповідно, в проросійському дусі інтерпретували середньовічну історію. Через те в радянській історіографії Русь сприймалася передусім як Росія.

В історії цієї «русифікованої» Русі певне місце відводилося й князю Ярославу Мудрому. Він, щоправда, за часів СРСР не дочекався спеціального монографічного дослідження. А ставлення метрів радянської історіографії, які займалися проблемами Київської Русі, до нього було стримане. Наприклад, Борис Греков (1882–1953) вважав, що об'єктивно боротьба Ярослава Мудрого відповідала інтересам єдності держави, але досягнення ним «самовладдя» не обійшлося без моральних втрат[41 – Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 483–486.]. Приблизно таке ставлення зустрічаємо і в Бориса Рыбакова (1908–2001). Хоча Ярослав Мудрий, на його думку, заслужив на урочистий запис про «успение царя нашего», зроблений у Софії Київській, проте в житті він не був прикладом бездоганного лицарства. Багато чого позитивного в образі цього князя, на думку історика, варто віднести на рахунок придворних літописців[42 – Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 414–416.]. Не будемо дискутувати, наскільки така оцінка є справедливою. Відзначимо лише, що в радянській історіографії нерідко спостерігалось моралізаторство при оцінці діячів минулого.

Історики періоду сталінізму почали розглядати давню Русь як «колиску трьох братніх народів» – російського, українського та білоруського. Відповідно, вважалося, що існувала єдина давньоруська народність.

По-своєму цікавою є характеристика Ярослава Мудрого, подана у восьмитомному гранд-наративі української радянської історіографії «Історія Української РСР». Тут, безперечно, був представлений офіційний погляд. Україна в цій праці трактувалася передусім як УРСР, чи точніше – частина СРСР, а історія цього квазі-утворення «поширювалася» не лише на радянський період, а й «проектувалася» на події дорадянського минулого. Правда, цінність історії дорадянського періоду була «нижчої проби». Але навіть у цій «низькопробній історії» спостерігалось намагання знайти «ідеологічно правильні моменти». Наприклад, коли йшла мова про Ярослава Мудрого, то зверталася увага на те, що він забезпечив Київській Русі, начебто далекій предтечі радянської держави, авторитет у міжнародних стосунках. Там читаємо: «У галузі зовнішньої політики Ярослав, як і його батько, більше покладався на дипломатію, ніж на зброю (у той час Радянський Союз вступив у т. зв. «період розрядки», коли його керівники прагнули зменшити протистояння із країнами Заходу й розв'язувати проблеми мирним шляхом. – П. К.)». Ярослав Мудрий, читаємо далі, «зумів забезпечити для Київської Русі визнання й високий авторитет на міжнародній арені. Міжнародне становище тої чи іншої країни в епоху Середньовіччя нерідко визначалося династичними зв'язками. Чим вище становище займала держава і чим більшим авторитетом користувався її володар, тим більше було бажаючих серед іноземних правителів поріднитися з ними. Королі майже всіх західних держав вважали за честь вступити у династичні зв'язки з Ярославом Володимировичем»[43 – Історія Української

РСР: у восьми томах, десяти книгах. – К., 1977. – Т. 1, кн. 1. – С. 323.]. В «Історії Української РСР» також звертається увага на широку будівельну діяльність Ярослава Мудрого, поширення ним християнства, його вклад у розвиток культури й права[44 – Там само. – С. 324–325.].

Попри загалом стримане ставлення радянської історіографії до особи Ярослава Мудрого, його образ став відносно популярним у драматургії, літературі й кінематографії. Митці побачили в цьому київському князеві «перспективного персонажа». Його особа почала позитивно трактуватися в радянському ідеологічному дискурсі у часи сталінізму, а потім уже й у постсталінські часи.

У зв'язку з цим відбулася цікава історія з останками Ярослава Мудрого. Вони знаходилися в спеціальному саркофазі, що, очевидно, був привезений із Візантії. Протягом століть ця реліквія перебувала в Софійському соборі і ніхто не чіпав її. Однак у 1934 р. це культове приміщення стало музеєм, а з 1935 р. собор був відкритий для відвідувачів. 1936 р. саркофаг Ярослава Мудрого відкрили. Зрозуміло, такі дії санкціонувалися вищим радянським керівництвом. У 1939 р. останки із саркофага перевезли до Ленінградського інституту етнографії та антропології, де з них склали два скелети – чоловічий і жіночий. Проведена там експертиза цих останків дала підстави вважати, що чоловічий скелет належав Ярославу Мудрому. Щодо жіночого кістяка, то експерти його не ідентифікували.

М. М. Герасимов

Використовуючи чоловічі останки, російський радянський антрополог і скульптор Михайло Герасимов (1907–1970) відтворив ймовірний портрет Ярослава Мудрого. Зазначимо, що цей скульптор створив низку портретів знакових фігур російської історії – Андрія Боголюбського, Івана Грозного, Федора Ушакова. Саме в цей період у Радянському Союзі активно переписувалася історія. І здійснювалося це переважно в проросійському національному дусі. Творилася іконографія російських національних героїв. Деякі роботи Герасимова якраз перебували в цьому тренді. Тому можна зрозуміти вилучення останків Ярослава Мудрого із саркофага. Потрібен був автентичний портрет цього князя, який мав бути долучений до пантеону «видатних росіян». Створений Герасимовим портрет Ярослава Мудрого став канонічним. Він зображується в різних книгах, підручниках... Навіть на українській купюрі номіналом у дві гривні.

Ярослав Володимирович Мудрий. Реконструкція

2 гривні (2003)

І все ж Ярослав Мудрий не став помітною фігурою в радянському мистецтві. Під час Другої світової війни більш затребуваними для радянського агітпропу виявилися інші історичні персонажі, наприклад Богдан Хмельницький, що воював з поляками (нагадаймо: Друга світова війна почалася з нападу нацистської Німеччини та Радянського Союзу на Польщу), або Олександр Невський, який отримав перемогу над німецькими рицарями. «Історичний багаж» Ярослава в той період виявився не дуже актуальним. Хоча насправді Ярославові Мудрому довелося повоювати з поляками. І такі «польські сюжети» при бажанні можна було б використати для створення відповідних пропагандистських художніх творів.

Однак все ж під час Другої світової війни з'явився один вартий уваги художньо-літературний твір, присвячений цьому діячеві. Належить він перу Івана Кочерги (1881–1952), письменника працьовитого й талановитого, який зумів пристосуватися до реалій доби сталінізму. Мається на увазі його драма «Ярослав Мудрий» [45 – Кочерга І. Вибрані твори. – К., 2005. – С. 185–296.]. Писався згаданий твір у період німецької окупації України, коли Кочерга виїхав до Уфи (до того міста в той час перебравлися радянські українські столичні інституції). Завершена драма була в 1944 р., після повернення письменника в Київ. Того ж року твір опублікували в журналі «Українська література». У 1946 р. з'явилося окреме його видання.

Драма «Ярослав Мудрий» вважалася (й загалом справедливо) одним із найкращих творів Кочерги. Вона увійшла в радянський канон української літератури й вивчалася в школах.

І. А. Кочерга

Не будемо аналізувати сюжетні лінії твору – це справа літературознавців. Відзначимо лише: твір писався в період, коли в СРСР з'явився гострий запит на патріотичні твори, в т. ч. на такі, які зверталися до героїчних сторінок минулого Росії та інших народів СРСР. Відповідно, вони потрібні були для мобілізації народних мас в умовах воєнного лихоліття.

У 1944 р. драму «Ярослав Мудрий» поставили в Харківському академічному українському драматичному театрі ім. Тараса Шевченка. У 1947 р. ця

постановка була удостоєна Сталінської премії. На той час це була найвища державна нагорода в СРСР.

Головний герой драми «Ярослав Мудрий» піклується про єдність своєї держави – Русі, про її оборону від чужоземних загарбників. Тут напрошувалася паралель із подіями Другої світової війни. Є в творі й інші військові алюзії. Так, у «Ярославі Мудрому» чимало уваги приділено варязькій темі. Варяги – це германці, тобто близькі до німців. Т. зв. норманську теорію, згідно з якою варяги були засновниками Русі, використовували нацистські пропагандисти. У «Ярославі Мудрому» спеціально акцентується увага на тому, що Русь – слов'янська держава. І хоча в жилах Ярослава ніби тече частка варязької крові, він ідентифікує себе як русина-слов'янина:

«...З усіх небесних благ
Найвищим благом кров я цю вважаю (тобто кров слов'янську. –

П. К.),

Що є з народом вірний мій зв'язок.
Мені не треба пишних тих казок,
Що предків нам шукають десь за морем.
Народ мій тут, на рідних цих просторах,
Від Києва до Ладоги живе.
І не заброд Ісландії суворих, –
Мене своїм він предком назове»[46 – Кочерга І. Вибрані твори.

– С. 239.]

Свою дружину, шведку Інгігерду, Ярослав закликає «русифікуватися», вважати себе руською княгинєю. Коли жінка в суперечці з ним використовує скандинавські назви руських міст, він кидає їй:

«Гольмгарда я не відаю, жона!
Є Новгород – і час би пам'ятати
Княгині руській славні імена!»[47 – Там само. – С. 238.]

Варяги в творі загалом зображені негативно: вони знущаються над русичами, плетуть інтриги. Навіть Інгігерда готує змову проти свого чоловіка. Чи не єдиним позитивним персонажем-варягом у драмі є норвезький витязь Гаральд, що сватається до Єлизавети, доньки Ярослава.

Загалом для твору характерне антизахідництво.

Монета, яку чеканив Гаральд, з його зображенням

Наприклад, донька Ярослава Анна, яку віддають заміж за французького короля, сприймає це негативно.

Для неї Франція – варварська країна. Ось що вона говорить, не бажаючи їхати на Захід:

«Адже мене король французький свата,
І як на це погодиться наш тато,
То доведеться їхати в Париж!
А це для мене наче гострий ніж!
Там ні кравців, ні крамарів путящих,
Доми холодні, вулиці брудні.
Та ще вовки десь поряд виють в хашах,
Ні хліба гарного, ні меду, ні блинів,
Не кажучи уже про кавуни»[48 – Кочерга І. Вибрані твори. – С.

230.]

Зараз ці слова можна сприйняти як пародію. Але в той час такі слова сприймалися радянськими людьми цілком поважно.

Ярослав Мудрий у драмі Кочерги суворий, але справедливий. У його образі мимоволі простежуються «сталінські риси». Він не щадить ворогів. Але його треба зрозуміти. Адже князю доводиться воювати не лише з ворогами зовнішніми, а й внутрішніми. Останні творять різні змови, які можуть знищити Руську державу.

Анна Ярославна

Єлизавета Ярославна

А ціллю князя саме і є благо своєї країни. Звертаючись до доньки Єлизавети, він каже:

«...мудрий лад
Не насадити кроткими руками,
Немов троянд і лілій тихий сад.
Як дикий ліс мотиками, роками
Державне поле треба корчувать,
Щоб виросла на ньому благодать.
Да буде мир! І Богом я клянусь,
Що кожного вразить моя сокира,
Хто збаламутить Київ наш і Русь,
Хто осквернить насильством справу миру...»[49 – Кочерга І.

Вибрані твори. – С. 225.]

Рефреном у драмі є слова «раніш закон, а потім благодать». Це ніби апеляція до відомого «Слова про Закон і Благодать» Іларіона Київського. Насправді ж у згаданому «Слові...» маємо зовсім інше трактування протиставлення закону й благодаті, а також іншу інтерпретацію цих понять. Для Іларіона (про це буде йти далі) закон – то Старий Завіт. А благодать – Завіт Новий. У драмі Кочерги поняття «закон і благодать» отримують трактування в дусі сталінізму. Закон – жорсткий порядок. Благодать – то благоденство, щасливе життя, яке має наступити у перспективі. Ярослав (чи то Сталін) через установаження закону веде свій народ до благодаті. Він каже:

«Береться мудрість не із заповітів,
А із шукань і помилок гірких.
А щоб людей добру при звичаїти,
Чимало князь голів стинає злих...
Бо кроткий вік без крові не создать, –
Раніш закон, а потім благодать.
Людей учу я страхом і книжками...»[50 – Там само. – С. 211.]

Те, що «Ярослав Мудрий» Кочерги – не скільки реконструкція історії, як використання історії для потреб дня сьогоднішнього, розуміли і навіть говорили сучасники драматурга. У коректній формі про це сказав Максим Рильський. «Кочерга, – вказував він, – драматург-мислитель, драматург-новатор. Він дивиться на життя своїми очима, а це означає – художник... Можливо, що історичний Ярослав був не таким, яким його малює тов. Кочерга. Навіть напевне. Але це – постать мудрого політика, проводиря для відображення якого дає всі підстави історія. П'єса Кочерги – проєкція минулого в сучасне...»[51 – Барабан Л. І. М. Т. Рильський та І. А. Кочерга // Радянське літературознавство. – 1984. – № 8. – С. 62.] Хоча правильніше було б сказати: сучасного – в минуле.

Такий сталінський «Ярослав Мудрий» не користувався великою популярністю. З часом про цю п'єсу забули. На сьогодні вона цікава переважно фаховим літературознавцям.

Загалом ідеологічний проєкт радянського агітпропу «Ярослав Мудрий» виявився не дуже ефектним. Проте події, пов'язані з вийняттями із поховання останками князя, були досить цікавими.

1940 р. вивезені кістяки із саркофага Ярослава Мудрого були повернуті до Києва. Існують про це офіційні акти. Останки зберігалися у фондах музею Софії Київської. Тут вони перебували й під час німецької окупації міста.

Собор Святої Софії Київської

У післявоєнний період у середовищі української діаспори набула поширення версія, що кістяк Ярослава Мудрого вивезли з Києва в 1944 р. 1954 р. Іван

Огієнко (митрополит Іларіон) надрукував у Вінніпегу замітку під назвою «Де останки великого князя Київського Ярослава Мудрого?». У ній він писав про те, що в 1944 р. «німці, виходячи з Києва, дозволили забрати – на прохання декого з українців – і останки великого князя Ярослава. Ці останки разом з Чудотворним образом св. Миколая т. зв. Мокрого (пам'ятка XI віку) опинилися в руках однієї особи. Коли цю особу 1952 р. запитано, де вона поділа останки великого князя Ярослава і де Чудотворний образ святого Миколая, відказала: «Сховані на еміграції в добрих руках». Особа ця живе тепер у Нью-Йорку, і зовсім не ясно, чому вона ховає великі й святі пам'ятки всеукраїнського значення... Це ж пам'ятки всього українського народу, а не окремої особи».

Радянські спецслужби уважно слідкували за українською еміграцією. Тим паче в полі їхнього зору була така фігура, як Огієнко. Його повідомлення про перебування останків Ярослава Мудрого в Північній Америці виглядало аж ніяк не фантастично. Адже ікона Миколая Мокрого опинилася в Сполучених Штатах. Там могли опинитися й останки князя Ярослава Мудрого, вивезені українськими емігрантами. Зараз ця ікона знаходиться в церкві Святої Трійці в Брукліні (Нью-Йорк). Можливо, тут перебувають і останки київського князя.

Окрім публікації Огієнка, з'явилися й інші повідомлення в українській еміграційній пресі про те, що кістяк Ярослава Мудрого знаходяться в Америці. Це питання широко обговорювалося в середовищі української діаспори.

Очевидно, щоб припинити ці «інсинуації українських буржуазних націоналістів», було вирішено кістяки, які свого часу були забрані із саркофага Ярослава Мудрого, повернути з фондів на місце. Сталося це в 1964 р. Тоді були складені відповідні документи. А туристам, що відвідували Софію Київську, екскурсоводи говорили, що в саркофазі є останки Ярослава Мудрого. Говорилося про це й, звісно, представникам зарубіжних туристичних делегацій, котрі спеціально відвідували Софійський собор.

І. І. Огієнко

Якраз у цей час, у 1962–1968 рр., Павло Загребельний почав писати роман про Ярослава Мудрого «Диво» [52 – Загребельний П. Твори: в шести томах. – К., 1979. – Т. 2. – С. 5–575.]. У 1968 р. твір побачив світ. Загребельний, як відомо, мав добрі стосунки з вищим компартійним керівництвом України, зокрема Володимиром Щербицьким. Зрештою, він сам належав до високих функціонерів Спілки письменників України – організації, яка прискіпливо контролювалася компартійними структурами.

П. А. Загребельний

У романі три сюжетні лінії, які часом пересікаються. Це – лінія сучасна, де діють професори Гордій Отава та його син Борис. Під час німецької окупації Києва Гордія хоче використати штурмбанфюрер Адальберт Шнурре. Пропонує йому реставрувати фрески Софії Київської.

Друга сюжетна лінія – історія будівничого Софії Київської Сивоока, який був таємно похований під плитами побудованого ним храму. Мимоволі тут простежується паралель із похованням Ярослава Мудрого в саркофазі в Софії Київській.

Ця лінія протиставляється княжій лінії – історії Ярослава Мудрого. Не князь створює Софію Київську, а Сивоок. Проте Ярослав наказує знищити пергамент, у якому було написано про Сивоока, і написати новий, де говорилось би, що саме він, князь, заклав храм Софії. У цьому ж храмі після його побудови Ярослав стає уже не князем, а кесарем.

Не виключено, що Загребельному порекомендували написати «правильний» роман про Ярослава Мудрого, де би проходила думка, що цей князь створив цінні культурні реліквії, які хотіли забрати німецькі окупанти, але їх все ж вдалося врятувати.

У романі «Диво» маємо типове протиставлення в душі народництва еліти, представником якої є Ярослав Мудрий, та народу, яскравим репрезентантом котрого є робоча людина, будівельник Сивоок. Це протиставлення простежується навіть на «містично-сакральному рівні». Прах Сивоока (позитивного героя, «праведника») таємно схований у Софійському соборі, де вінчався на царство князь (персонаж, радше, негативний), який часто творив недобрі й негідні вчинки. Це ніби натяк на те, що останки Ярослава Мудрого, заховані в саркофазі Софії Київської, не мають великої цінності. Цінність має прах простолюдина під плитами храму-дива.

Сама ж Софія Київська представлена в романі не стільки як християнське культове приміщення, а як витвір народного духу: «Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для Бога – він сприймався як надійний притулок людського духу, тут відразу задомовився дух громадянства і мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі, може, тому й не боялися звинувачень у богохульстві усі ті хани, князі, королі, що налітали в різні часи на Київ і найперше плундували собор Софії, і кожен намагався зітерти його з земної поверхні, але собор стояв уперто, несхитно, вічно, так ніби не будований був, а виріс із щедрої київської землі, став її продовженням, гучним її криком, її співом, мелодією, барвою»[53 – Там само. – С. 293.].

У контексті історії зникнення останків Ярослава Мудрого із Софії Київської для нас цікаві не стільки сюжетні лінії Ярослава Мудрого й Сивоока в романі «Диво», скільки сюжетна лінія батька й сина Отав. У одному місці твору Адальберт Шнурре говорить професору Гордію Отаві:

«Так от: Україна повинна буде стати для нас постачальником хліба, сировини і рабів. Життя аборигенів, які тут вціліють, буде зведено до однозначності, до примітиву. Ніякої історії, ніяких спогадів про минулу велич. Тільки гонитва за шматком хліба щоденного, тільки праця».

Далі цей герой роману розповідає про план вивезення культурних цінностей з Києва: «Вашого народу вже немає. Україна вся завойована військами фюрера... Може, я навмисне згустив фарби, щоб вас налякати. Може, занадто далеко зазирнув у майбутнє. Нас ждуть справи невідкладні. Саме провидіння послало мене, щоб не тільки порятувати вас од простого фізичного знищення, а ще й дав можливість реабілітації духовної. Відкрию вам ще одну велику таємницю, про яку тут не може знати ніхто. Ми організуємо небачено великий музей світової культури на батьківщині фюрера, в місті Лінц. Там буде зібране все, створене в високостях германського духу, і всі ліпші здобутки варварів. Дві або три найпоказніші фрески Софійського собору ми теж вмістимо в музеї...»[54 - Загребельний П. Твори: в шести томах. - С. 287.]

Як бачимо, в романі «Диво» робився відвертий натяк на те, що німці планували вивозити із Софії Київської цінності. В іншому фрагменті твору маємо твердження, що вони дещо із собору таки вивезли:

«- Так от, - сказав Отава, бо Шнурре мовчав, вдавав, ніби весь заповнений музикою, насправді ж вистежував кожен Отавин порух і, весь внутрішньо напружившись, ждав, що той скаже, - я оглянув собор...

- І! - не витерпів усе-таки Шнурре.

- В самому соборі нічого не поруйновано і не зачеплено, але пропали...

- Ви про деякі речі, що там зберігалися? - перебив його Шнурре. - Ми їх просто заховали в надійному місці...

Отава не став уточнювати, яке те «надійне місце», бо й так добре знав, та й не про це йому йшлося»[55 - Там само. - С. 298.]

Діалог занадто промовистий. Особливо вказівка, що з собору німці вилучили деякі речі й сховали в «надійному місці». Звісно, все це можна списати на авторську фантазію: мовляв, чого лише не здатний вигадати письменник. Однак складається враження, що Загребельний знав: останків Ярослава Мудрого в Києві нема, їх вивезли. На це він «передбачливо натякав». А сам твір, схоже, писався, щоб «реабілітувати» їхнє зникнення. Принаймні це могло бути одне із завдань роману.

Цікаво, що «Диво» писалося в той самий час, що й «Собор» Олеся Гончара. Ці два романи навіть побачили світ одного й того самого року - 1968-го. Загребельний та Гончар, будучи «літературними генералами» в Україні, спілкуючись, могли знати творчі плани один одного. Так, на перший погляд, твори мало схожі між собою. Однак основний «персонаж» і «Собору», й

«Дива» – храм. І в одному, й другому творі маємо дещо схожу апеляцію до минулого. В певному сенсі, це були твори-конкуренти, як і конкурентами на ниві літератури були Загребельний і Гончар.

Незадовго після публікації «Дива», в 1973 р., в СРСР був опублікований ще один історичний роман про часи Ярослава Мудрого. Це – «Анна Ярославна – королева Франції»[56 – Ладинский А. Исторические романы. – М., 1989. – С. 177–475.] Антоніна Ладинського (1896–1961). Твір з'явився після смерті автора. Сам же роман був написаний (чи дописаний) у 1960 році.

Взагалі постать Ладинського доволі цікава. Про його життя можна писати авантюрний роман. Учасник Білого руху, денікінець, який опинився в Греції, потім на Близькому Сході, зрештою у Франції, де жив у міжвоєнний період і пізніше, аж до 1950 р. Писав поезію, історичну белетристику. Під час Другої світової війни став членом організації «Союз російських патріотів», яка створена була не без підтримки СРСР. Імовірно, Ладинський співпрацював із радянськими спецслужбами. Тим паче, що його молодший брат, який жив у Радянському Союзі, став полковником КДБ. У 1946 р. Ладинський прийняв радянське громадянство. У 1950 р. його змусили покинути Францію, запідозривши в роботі на радянські спецслужби. У 1950–1955 рр. він жив у НДР, в Дрездені, а пізніше до самої смерті в Москві. Причому там втрапив у пікантну інтимну історію: переманив молоду дружину брата-кегебіста, на квартирі якого мешкав.

Ладинського прийняли до Спілки письменників СРСР, що можна сприймати як визнання його письменницьких заслуг. В останні роки життя він працював над великою історичною трилогією про Київську Русь. До її складу ввійшли романи «Коли впав Херсонес...» про князя Володимира Святославича (цей твір письменник опублікував, перебуваючи ще на еміграції), згадуваний роман «Анна Ярославна – королева Франції», а також «Останній шлях Володимира Мономаха».

Звісно, у «Анні Ярославні...» Ладинський не міг обійти постать Ярослава Мудрого. Останній постає як книжник-інтелектуал, який розумно здійснює управління своєю державою. У романі князь пригадує про свої діяння при читанні книжок. «Ярослав, – пише Ладинський, – не міг спати і, щоб скоротити нічні години, читав книжки, лежачи в постелі, і це ввійшло для нього у звичку. Адже скільки хотілось довідатися з повістей, що на це не вистачало би часу вдень, коли треба було радитися про державні справи, розбирати судові справи, бути присутнім на богослужіннях, виїжджати на лови звірів. Так він полюбив книжне читання більше життя...»[57 – Там само. – С. 195.] Ці слова можна сприймати як вільну інтерпретацію автором літописного тексту, де говориться, що Ярослав Мудрий багато читав, у т. ч. і вночі. Правда, цей князь не є головним героєм твору. Тут він «губиться» в тіні своєї дочки.

Те саме можна сказати про радянський фільм «Ярославна, королева Франції», при написанні сценарію якого використовувався згадуваний роман Ладинського. Фільм був знятий на кіностудії «Ленфільм» і вийшов на екрани в 1978 р. Автором сценарію був Володимир Валуцький, головним режисером – Ігор Масленников. Фільм не розповідає ні про Русь, ні про давню Францію. У ньому йдеться про далеку дорогу, яку довелося здолати Анні Ярославні від Києва до Парижа[58 – https://www.youtube.com/watch?v=-_3MwoWEFvY].

Якщо в цьому фільмі князь Ярослав фактично є епізодичним персонажем, то цього не скажеш про інший радянський фільм – «Ярослав Мудрий», знятий на Київській кіностудії імені Олександра Довженка та кіностудії «Мосфільм». На екрани він вийшов у 1981 р. Сценарій фільму написали Павло Загребельний, Михайло Вепринський і Григорій Кохан. Останній же був і головним режисером. Фільм замислювався як епічний твір, що мав на меті показати велич Русі. Подібні епічні твори були притаманні радянському кінематографу епохи «засток».

Хоча у фільмі ніби показується Київська Русь, насправді ця Русь виявилася занадто русифікованою. Одяг дійових осіб був стилізацією одягу московитів допетровського періоду. Мовою фільму була мова російська, де поняття руський і російський звучали ідентично, наприклад, «русская земля». Російською мовою цитувалися й руські літописи. Глядач, дивлячись цей фільм, мимоволі сприймав Київську Русь як Росію.

«Ярослав Мудрий» мав дві серії. У першій розповідалося про дитинство, молодість і непростий шлях князя до влади. У другій йшлося про діяльність Ярослава, коли він оволодів київським престолом.

Завершується фільм епічним гепі-ендом: під стінами Києва русичі, чи то – «русские», вщент розбивають печенігів. Після чого Ярослав виголошує патріотичну промову про могутність Русі[59 – <https://www.youtube.com/watch?v=0azmkU4hM7A>].

Складно говорити про захоплюючий динамічний сюжет фільму «Ярослав Мудрий». Чимось він нагадував барвистий патріотичний лубок – особливо це стосувалося другої серії. У ній показано, як князь Ярослав займається державними справами, розбудовує свою столицю – Київ, переймається питаннями культури, приміром, відвідує школу, де суворий вчитель, що не жаліє для своїх учнів буків, змушує їх писати «Печеніг – ворог русича». Ну, чим не радянська контрпропаганда часів «засток»!

Фільм «Ярослав Мудрий» так і не став помітним явищем у радянській кінематографії. На це була низка причин. Художньо фільм вийшов слабким. Не мав він чіткої сюжетної лінії. Чимало сцен виглядали як надумані. Зрештою, надуманим була й епічність фільму. Сумнівно, що він міг пробудити тоді в радянських людей сильні патріотичні почуття. Адже вийшов цей кінофільм на екрани у пік «засток», коли відчувалася невідповідність декларованих «партією й урядом» цінностей і життєвих реалій. Тому апеляція до «величі в минулому» на фоні соціальної й економічної деградації не викликала захоплення – радше, байдужість чи навіть роздратування.

Цікаві метаморфози з образом Ярослава Мудрого відбулися в пострадянський період, коли Росія й Україна стали окремими державами. Можна говорити, що між цими країнами було і є змагання за князя Ярослава Мудрого та його спадок. І відбувається воно в різних формах.

Зокрема, це змагання знайшло певний вияв у сфері наукової та науково-популярної літератури. Так, книг, які б широко висвітлювали біографію

Ярослава Мудрого, ні в царській Росії, ні в Радянському Союзі не було. Але вони почали з'являтися останнім часом і в Україні, і в Росії. Передусім варто відзначити видані в 1996 та 2002 роках монографії Петра Толочка, де він подав наукову біографію князя [60 – Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996; Його ж. Ярослав Мудрий. – К., 2002.]. У 2009 р. з'явилася науково-популярна книжка про Ярослава Мудрого, випущена видавництвом «Фоліо» в серії книг про видатних українців [61 – Духопельников В. М. Ярослав Мудрий. – Харків: Фоліо, 2009. – 128 с. – (Знаменитые украинцы).]. Науково-популярною є книга професора Національного юридичного університету Григорія Демиденка «Ярослав Мудрий – великий князь Русі» [62 – Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий – великий князь Русі: наук.-попул. нарис. – 3-те вид., допов. і змін. – Харків, 2015.], яка мала кілька видань. Автор цієї книжки вважає, що в існуючих «життєписах великого князя авторська увага зосереджена головним чином на аналізі різних джерел, відображенні в них окремих біографічних фактів, спірних питаннях їхнього трактування, що безперечно важливо, але за якими губляться факти життя, особистість, задуми й вчинки великого київського князя, його політика, законотворчість, без чого наші уявлення про нього залишаються неповними та спрощеними». Ці грані його образу Демиденко вважає визначальними і намагається їх осмислити [63 – Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий – великий князь Русі: наук.-попул. нарис. – 3-те вид., допов. і змін. – С. 4.]. Автор ставить перед собою надзавдання – створити «справжній» образ Ярослава Мудрого. Питання, правда, в тому, наскільки ця «справжність» сприймається читачами, зокрема фахівцями-істориками.

Також своїм завданням Демиденко бачить те, щоб розвінчати різні публікації, в яких компрометується Ярослав Мудрий [64 – Там само. – С. 5.]. І справді, останнім часом як в Україні, так і в Росії з'явилися публікації такого типу. Це не лише згадувані роботи, в яких «доводиться», ніби Ярослав Мудрий вбив Бориса й Гліба, а публікації, де піддається сумніву те, що цей князь наказав побудувати Софію Київську. Одним із таких «розвінчувачів» був скандальний проросійський публіцист Олесь Бузина [65 – Див.: Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К., 2007. – С. 56–60.].

П. П. Толочко

Цікавим, на нашу думку, є погляд на Ярослава Мудрого відомого українського вченого-сходознавця, професора Гарвардського університету Омеляна Прицака (1919–2006). Він не присвятив постаті цього князя якогось спеціального дослідження. Але в його фундаментальній праці «Походження Русі» висловлено низку важливих концептуальних положень щодо діяльності Ярослава Мудрого. Саме цього князя (а не Рюрика, Олега чи Володимира) вчений вважає творцем Руської держави.

Оскільки міркування Прицака видаються нам дуже важливими, звернемо на них більше уваги. Передусім вчений вважав, що держава, як організаційна структура, може запозичуватися народом у інших народів, де вона існує. Він писав: «Держава є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації. Вона виникає не спонтанно, а запозичується у народів, у яких уже існує. Переймання такої ідеї народами, які не витворили власної держави, обумовлене розумінням її важливості й доцільності, тому ті народи добровільно піддаються під провід досвідчених іноземних навчителів»[66 – Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т. I. – С. 31.]. Русь, судячи з міркувань Прицака, це якраз такий випадок, коли відбувалося «державне запозичення».

Учений розглядає Руську державу як кагант, вказуючи на східні, хозарські запозичення «державної ідеї». «Історія каганату Русів, – пише він, – складається з трьох фаз: волзького періоду (бл. 839–930), дніпровського (бл. 930–1036) та київського (1036–1169). Протягом двох перших – руси володіли переважно торговими шляхами й племенами, а не територіями. У разі потреби вони знищували суперників (таких як полоцькі Ільфінги), збирали данину й контролювали торжища уздовж двох основних торгових шляхів: волзько-двінського, важливого протягом IX і першої половини X ст., з його двома відгалуженнями до мусульманських торговельних центрів – Булгарії та Ітиля, і дніпровського торговельного шляху X ст., з варяг, через Київ, до грецького Константинополя, згодом міжнародного економічного центру. Третій, київський, період знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її “націоналізації”»[67 – Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 99.].

Із цієї схеми випливало, що Ярослав Мудрий започаткував період «культурної консолідації Русі», власне, коли Русь стала державою. Прицак дав таку характеристику діяльності цього князя:

«У 1036 році Ярослав..., новгородський правитель, який щойно затвердився в Києві, розгромив печенігів (кочових спадкоємців хозарів) і утвердив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, а підґрунтям – система новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії знову втратила свого власника.

Ярослав також почав перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській та переяславській землях. Як результат таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XII ст., вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). І лише тоді почала відбуватися культурна революція. Відштовхуючись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності з культурою «нижчого» рівня, Київська Русь почала досягати рівня нової, «вищої» культури, оволодівши писемною й правовою слов'янською мовою.

Зростання Київської Русі як політичного і релігійного центру – закономірне, бо, якщо зважити, занепад незалежної болгарської держави на Дунаї залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілісним зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря; саме це

дало можливість Київській Русі оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Таким чином руський обряд, руський «язик» впровадився через слов'янську священну мову й кирилицю. Слов'яно-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину «Руську землю». Територія київського, чернігівського й переяславського князівств, які пізніше утворили Центральну Україну, була обрана місцем постійного заселення досі мандрівної Русі.

Доти «Русь» представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену із морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов'язані ні з якою конкретною територією. Для висвячення династії Ярослава у християнській легітимності потрібно було створити культ його двоюрідних братів Бориса і Гліба, синів болгарської княжни. Вони були канонізовані київським митрополитом Іоанном, болгариним за походженням, відразу по їхній смерті (бл. 1020 р.), хоча й загинули вони у звичайній боротьбі за владу. Властивий фундатор руської династії, Ярослав, успішно створив собі образ доброго брата, який помщається за смерть безвинно забитих (хоча, можливо, й сам був причетний до їхньої загибелі), а також присвоїв собі й своїй династії харизму святих Бориса й Гліба».

Далі Прицак веде мову про значення борисоглібського культу, Києво-Печерського монастиря, укладання літописів у релігійно-культурній консолідації Русі. «Саме тоді, – робить висновок вчений, – під час Київського періоду, з появою власної історичної свідомості й почала поставати Русь як законна історична сутність»[68 – Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 100–101.]

I. Білібін. Святі Борис та Гліб на кораблі

Можна не погоджуватися з окремими міркуваннями Прицака, вказувати йому на деякі неточності, однак, на нашу думку, він вірно вказав основні тенденції державотворення Давньої Русі. Варто з ним погодитися і в тому, що саме за часів Ярослава Мудрого Русь відбулася як повноцінна держава.

На жаль, міркування Прицака щодо формування Руської держави практично «не були помічені» в українській історіографії, представники якої в переважній більшості й далі дотримуються поглядів Михайла Грушевського, розглядаючи Київську Русь як українську державу.

Після розпаду Радянського Союзу не лише в Україні, а й в Росії з'явилися наукові й науково-популярні роботи про Ярослава Мудрого. Зокрема, це монографія Олексія Карпова, що вийшла у відомій серії «Жизнь замечательных людей», витримавши кілька видань[69 – Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2010.]. У 2012 р. «Императорским

Русским историческим обществом» видана нова книга про великого князя аматора-історика Віктора Торопа [70 - Тороп В. Ярослав Мудрый. - Быково, 2012.]

У незалежній Україні маємо певне шанування пам'яті князя Ярослава. У низці українських міст є вулиці, названі на його честь. Є така вулиця в Києві, де вона, як уже говорилося, існувала з царських часів. У 1955 р. у цьому місті ще з'явився провулок, названий іменем цього князя. Вулиці Ярослава Мудрого є у Львові, Харкові, Білій Церкві, Василькові, Жидачові, Мостиськах, Борщові, Тлумачі, Кам'янці-Бузькій, Лубнах, Петропавлівській Борщагівці, Роздільній. У 2007 р. у Харкові на його честь названий був навіть майдан. Також Національний юридичний університет, який є в цьому місті, носить ім'я Ярослава Мудрого. Національна парламентська бібліотека України змінила свою назву і від 14 грудня 2016 р. іменується «Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого». У деяких українських містах поставлені пам'ятники цьому князю. Це - Київ, Харків і Біла Церква. Також йому встановлений бюст у Полтаві.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Харкові

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

Погруддя Ярослава Мудрого біля Полтавського юридичного інституту НЮУ

У Росії пам'ятник Ярославу Мудрому є в Ярославлі. Адже вважається, що це місто ним було засноване. Щоправда, перша згадка про Ярославль відноситься до 1071 р. і стосується подій, які відбулися після смерті Ярослава Мудрого. Зараз же вважається, ніби місто заснували в 1010 р., хоча ця дата документально не підтверджена. Саме цей рік ніби був останнім роком княжіння Ярослава Мудрого в Ростовській землі, на теренах якої й знаходиться нинішній Ярославль. 2010 р. офіційно було відзначено 1000-ліття з часу заснування цього міста [71 - <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярославль>]. До цієї дати росіяни зняли художній фільм «Ярослав. Тисячу років тому» (автор сценарію - Марина Кошкіна, головний режисер - Дмитро Коробкін). Хоча фільм позиціонували як

«біографію», насправді в ньому від реальної біографії князя мало що лишилося. Сюжет кінотвору базувався на фантазіях та легендарній основі. Там йдеться про боротьбу Ярослава з работоргівцями, про його любовну історію з донькою вождя племені «ведмедів» Райдою, про об'єднання племен навколо Ростова й поширення християнства. І, звісно, про заснування Ярославля на місці язичницького капища племені «ведмедів».

Фільм «Ярослав. Тисяча років тому» не мав комерційного успіху. Касова виручка від його прокату становила менше третини витрат на нього. Радше, фільм мав значення пропагандистське. Він був показаний у Ярославлі у зв'язку зі святкуванням 1000-літнього ювілею міста. Показали його й на сторожовому кораблі «Ярослав Мудрий», який входить до Балтійського флоту Росії[72 - https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярослав._Тысячу_лет_назад].

Ярославль - місто в Росії

Ще одним об'єктом пам'яті в Росії про Ярослава Мудрого варто назвати Новгородський університет, який носить ім'я цього князя[73 - https://ru.wikipedia.org/wiki/Новгородский_государственный_университет_имени_Ярослава_Мудрого].

Ярослав Мудрий удостоївся зображень і на грошових знаках. Його портрет є на українських банкнотах. У 2001 р. Нацбанк України випустив срібну монету із портретом цього князя номіналом 10 гривень. Також на російській купюрі номіналом 1000 рублів зображене місто Ярославль і скульптура легендарного засновника міста - Ярослава Мудрого[74 - https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Владимирович_Мудрый].

Загалом, якщо порівнювати шанування Ярослава Мудрого в Україні й Росії, то видається, що лідером є Україна.

23 серпня 1995 р. Указом Президента України Леоніда Кучми для нагородження громадян за видатні особисті заслуги перед Українською державою в галузі державного будівництва, зміцнення міжнародного авторитету України, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, за благодійну, гуманістичну та громадську діяльність було засновано орден князя Ярослава Мудрого 5-ти ступенів. Схоже, ініціатором заснування цього ордена був тодішній глава президентської адміністрації Дмитро Табачник. Принаймні він мав відношення до цієї справи.

Орден князя Ярослава Мудрого I ступеня

Табачник також забезпечив перемогу Ярослава Мудрого в телепроекті каналу «Інтер» «Великі українці», який реалізовувався з 16 листопада 2007-го по 16 травня 2008 р. [75 - https://uk.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Мудрий] Звісно, Ярослав Мудрий не займав і не займає помітне місце в історичній свідомості українців. Сумнівно, що за нього масово голосували під час проведення телепроекту. Тому Табачник вдався до «накручування» голосів. Робилося це ним, зокрема, для того, щоб не допустити перемоги Степана Бандери. Для Табачника, як для проросійського політика, важливо було, щоб переможцем у телепроекті став не націоналіст, а історичний персонаж, прийнятний як для українців, так і для росіян. На його думку (чи на думку його кураторів?), для цього непогано надавався саме Ярослав Мудрий, який має стосунок і до української, і до російської історії.

Попри це «накручування», яке скомпрометувало проект і завершилось скандалом, вихід на перше місце Ярослава Мудрого мав для українців певні позитиви, котрі не були поціновані. По-перше, ця «перемога» вказувала на те, що українці сприймають Київську Русь як свій історичний спадок, свою державу. По-друге, на перше місце вони поставили князя, який фактично прославився розбудовою державних структур, відзначався конструктивною діяльністю в сфері права, культури. Це ніби свідчило про високу державницьку свідомість наших громадян.

Отакий парадокс - неблагі наміри ніби дали благий результат.

«Змагання» за Ярослава Мудрого в Україні спостерігалось не лише в сфері політичній, але й церковній. 9 березня 2004 р. Священний синод Української православної церкви (УПЦ), яка знаходиться в підпорядкуванні Московського патріархату, у зв'язку з 950-літтям з дня смерті цього князя благословив внести в святці УПЦ та встановити день пам'яті Ярославу Мудрому в день його упокоєння 5 березня (20 лютого за старим стилем) [76 - <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/877>]. Передбачалося, що цей князь шануватиметься як небесний покровитель державних діячів, юристів, прокурорів, будівничих храмів, бібліотекарів, наукових працівників, учителів, студентів тощо [77 - <http://orthodoxy.org.ua/data/svyatiy-pokrovitel-ukrayinskih-studentiv-i-prezidentiv.html>]. Тут, певно, теж не обійшлося без Табачника, який почав себе позиціонувати вірним УПЦ.

Згодом, у 2008 р., майже таке «дзеркальне рішення» щодо Ярослава Мудрого прийняв помісний собор Української православної церкви Київського патріархату. У зв'язку з 1020-літтям хрещення Русі він благословив приєднати благовірного великого князя Київського до лику святих для загального церковного шанування і занести його ім'я в православний церковний календар. Пам'ять про нього було визначено святкувати 4 березня (20 лютого за старим стилем) [78 - https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34661/]. У невисокосний рік дата святкування припадала на 5 березня [79 - http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1100:sviatyi-blahovirnyi-velykyi-kniaz-yaroslav-mudryi&catid=19&Itemid=37].

Хоча УПЦ є філією Російської православної церкви, проте вона має деяку самостійність. Ініціатива цієї церковної структури вплинула на Московський патріархат. Зрештою, встановлення шанування київським патріархатом Ярослава Мудрого як святого змусило вищу ієрархію Російської православної церкви вдатися до відповідних кроків. 8 грудня 2005 р. з благословення московського патріарха Алексія II 5 березня (20 лютого) було внесено в місяцеслов як день пам'яті благовірного князя Ярослава Мудрого. А 3 лютого 2016 р. визначенням архиєрейського собору Російської православної церкви встановили його загальноцерковне шанування[80 - <http://www.patriarchia.ru/db/text/4367765.html>].

Ще одна резонансна історія, пов'язана з Ярославом Мудрим, це виявлення зникнення останків князя із Софійського собору. 10 вересня 2009 р. саркофаг князя було відкрито з метою вивчення його вмісту. Проте там виявився лише жіночий скелет. Чоловічого не було.

Де зараз перебувають останки князя Ярослава – достеменно не відомо[81 - Куковальська Н. Таємниці саркофага Ярослава Мудрого // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/30/137267/>]. А сама історія із його зниклим скелетом набрала містично-детективного характеру.

Розповіді про перебування останків Ярослава Мудрого за кордоном не є безпідставними. Керівництво Національного заповідника «Софія Київська» за підтримки державних структур спробувало дізнатися, де вони знаходяться, й повернути їх на батьківщину. На жаль, ці дії не дали потрібного результату.

Хоча відкриття саркофага в 2009 р. стало поганою новиною щодо збереження останків Ярослава Мудрого, але мало воно й позитивний аспект. Знайдений в ньому скелет виявився жіночим. На думку дослідників, це були останки дружини Ярослава Мудрого – Інгігерди. Проведена експертиза встановила, що череп належав жінці віком 45–55 років, яку за комплексом краніологічних ознак можна віднести до північних європеоїдів. Правда, дослідження скелета викликало низку питань. Експерти відзначили невідповідності між будовою черепа і кісток. Отже, ці останки потребують подальшого дослідження.

На основі черепа був реконструйований вигляд Інгігерди. І ми тепер знаємо, як виглядала дружина Ярослава Мудрого.

Восени 2016 р. українська телекомпанія «1+1 Продакшн» розпочала роботу над багатосерійним фільмом «Інгігерда». Цей серіал позиціонують як «Величне століття» по-українськи, де в центрі фільму є жінка, що визначає хід історії[82 - <https://1plus1.ua/novyny/velicne-stolitta-po-ukrainski-11-media-rosala-robotu-nad-bagatoserijnou-istoricnou-dramou-ingigerda>]. Також є проект створення спільного українсько-французького фільму «Анна Ярославна». Чи дійде справа до його зйомок – час покаже. А поки там що маємо нещодавно виданий видавництвом «Фоліо» роман Валентина Чемериса «Анна Київська – королева Франції»[83 - Чемерис В. Анна Київська – королева Франції. – Харків: Фоліо, 2016.].

Як бачимо, Ярослав Мудрий знову опиняється в тіні інших. Тепер переважно жінок.

У 2017 р. ім'я Ярослава Мудрого голосно прозвучало – до того ж на міжнародній арені. Правда, знову в тіні його дочки Анни Ярославни. 29 травня, під час візиту Президента Росії Володимира Путіна до Франції, цей очільник дозволив собі сказати таке: «Освічена французька публіка знає про російську Анну – королеву Франції. Молодша дочка нашого великого князя Ярослава Мудрого була дружиною Генріха I і зробила істотний внесок у розвиток Франції, будучи однією із засновниць щонайменше двох європейських династій – Бурбонів і Валуа, – одна з яких досі править в Іспанії». У цьому спічі російський президент вирішив «приватизувати» для російської історії не лише Анну Київську, але й її батька (адже він для нього – «наш великий князь!»), а також усю історію Русі. В принципі, нічого дивного немає. Подібні речі робилися задовго до Путіна. Він лише в черговий раз озвучив міфи російської імперської історіографії.

На це висловлювання майже блискавично відреагував Президент України Петро Порошенко. Наступного дня після згаданого виступу Путіна він, коментуючи ратифікацію парламентом Нідерландів угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі України й Євросоюзу, висловився таким чином: «Кремль, уражений хронічною українофобією, капостив нам на кожному кроці, і все це робилося з єдиною метою – унеможливити ратифікацію угоди, поховати її та, відповідно, зупинити курс України на возз'єднання з нашою європейською родиною (мається на увазі угода про асоціацію України з ЄС. – П. К.). Саме возз'єднання, бо історично ми були її частиною. До речі, з часів давньоукраїнського князя Ярослава Мудрого та його доньки Анни Ярославни, яку вчора Путін намагався на очах всієї Європи «вкрасти» до російської історії».

П. А. Порошенко

До цієї своєрідної дискусії про Анну Ярославну підключилися інші високі достойники як з українського, так і російського боку. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін заявив, що коли Анну Ярославну вважати росіяночку, то тоді треба вважати Олександра Пушкіна українським поетом, «адже українські Одеса й Крим неодноразово надихали його творчий геній». Натомість заступник комітету Совета Федерації Росії з закордонних справ Андрій Клімов в уже звичній для російських очільників грубій манері заявив, що своїм висловлюванням Порошенко виглядає «як ідіот» і таким чином намагається підтримати «хоч як-небудь антиросійську істерію». А відповідальний секретар Російського історичного товариства Андрій Петров відзначив, що твердження Порошенка про «викрадення» Путіним Анни Ярославни не відповідає історичній дійсності[84 – https://www.gazeta.ru/politics/2017/06/26_a_10739771.shtml#page2].

Словом, маємо типову боротьбу історичних міфологем, яка відбувається у сучасному політичному контексті. За великим рахунком, середньовічна імперія, котра звично в нас іменується Русь чи Київська Русь, це не Україна, а тим більше – не Росія. Хоча вона мала історичний стосунок до становлення однієї й другої.

Міфологеми Київської Русі відігравали й відіграють помітну роль у сучасних національних дискурсах України й Росії. Якщо провести паралель, то Русь до Росії й України має приблизно такий стосунок, як Римська імперія до Румунії й Італії відповідно. Румуни взяли назву в римлян і вважають себе їхніми нащадками, хоча терени нинішньої Румунії були віддаленою, «варварською» провінцією Римської імперії, куди ледь сягали римські культурні впливи. Жителі Апеннінського півострова, який був осердям Римської імперії, зараз називають себе не римлянами, а італійцями. Так само з росіянами й українцями. Перші виникли на «варварській околиці» Русі, але, в силу різних історичних обставин, присвоїли собі назву Русі й Росії (остання – похідна від Русі). Українці, які зараз живуть на землях, що були осердям Русі (зрештою, у давні часи під Руссю розуміли переважно землі навколо Росії (остання – похідна від Русі). Українці, які зараз живуть на землях, що були осердям Русі (зрештою, у давні часи під Руссю розуміли переважно землі навколо Києва), хоча й втратили свою «руську назву», але саме з їхніх земель «пішла Руська земля». Відповідно, як італійці мають набагато більше прав претендувати на давньоримський спадок, аніж румуни, так само українці мають більше прав претендувати на спадок Русі, аніж росіяни.

Ніби арбітром у спорі президентів Росії й України щодо того, кому належить Анна Ярославна, став президент Франції Еммануель Макрон. Приймаючи 26 червня у Франції Петра Порошенка, він відзначив, що президент України вшанував Анну Київську, королеву франків (малося на увазі те, що той відвідав її місце поховання). І що це є дуже важливо для стосунків між Україною і Францією, які мають давню історію[85 – <https://www.youtube.com/watch?v=VJS0W6pvT2A>].

Еммануель Макрон

Як бачимо, змагання між Росією й Україною за Ярослава Мудрого і його спадок триває. І, схоже, триватиме далі. Виявляється, занадто важливою фігурою для української і російської історії є цей князь – навіть коли він знаходиться в тіні інших.

Русь до Ярослава

Чи існувала Руська держава до Ярослава? А якщо існувала – то яка?

І в українській, і в російській історіографіях переважає однозначна відповідь: так, існувала. Розходження починаються, коли постає питання про природу цієї держави, зокрема про її етнічність.

У російській історіографії домінуючою є думка, що ця держава була російською, чи принаймні була предтечею Росії. При цьому акцентується увага на тому, що ніби, згідно з літописними даними, початки цієї держави в Новгороді. А Новгород – територія російська.

Натомість в українській історіографії акцент робиться на тому, що столицею Русі був Київ, центральні її терени знаходилися в межах нинішньої української етнічної території. Отже, Русь була державою українською.

Собор Святої Софії. Великий Новгород

Взагалі історія Давньої Русі ховається в «темряві віків». Головним її джерелом є літописні оповіді. На жаль, до нас вони дійшли не в первісному вигляді, а в пізніших списках. Найдавніші з них датуються кінцем XIV ст., основна ж частина – XV – XVII ст. Це – Іпатіївська група, до якої належать списки: Іпатіївський (початок XV ст.), Хлебніковський (кінець XVI ст.), Погодінський та Єрмолаївський (обидва з XVII ст.); Лаврентіївсько-Троїцька група зі списками Лаврентіївським (кінець XIV ст.), Радзивіллівським і Московсько-Академічним (обидва з XV ст.) та нині втраченим Троїцьким (XIV–XV ст.); окрему групу становлять списки Новгородського першого літопису [86 – Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 14–15; див. також: Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005.].

Проблемною є хронологія давньоруських літописів [87 – У книзі при посиланні на давньоруські літописні джерела використовується традиційне для них літочислення від «початку світу». Натомість паралельно зазначаються роки за літочисленням «від Різдва Христового».]. Нерідко в них спостерігається «зміщення дат» на кілька років, а то й на більш значні періоди [88 – Кузьмін А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977. – С. 250–257.]. Зустрічаються й такі випадки, коли літописець під однією датою записує низку подій, що відбувалися в різний час.

Звісно, окрім літописів, є інші писемні джерела, у тому числі зарубіжного походження. Але, на відміну від літописів, вони не дають цілісної картини руської історії. Переважно ці твори стосуються окремих історичних моментів. До того ж такі джерела мають на собі не меншу печать суб'єктивізму, ніж літописи. Та й писані вони часто авторами, які жили далеко від Русі, користувалися інформацією з других чи навіть третіх уст,

а тому мали не зовсім адекватні уявлення про давньоруські реалії. А раз так, то рівень довіри до цих авторів і їхніх творів, як правило, не вищий, ніж до наших літописів.

Вважається, що найдавніші записи, які використовувалися при укладанні літописних зводів, з'явилися не раніше XI ст. Отже, говорити, що літописці були свідками подій часів становлення Русі, не варто. Літописні повідомлення записувалися й переписувалися в різний час, зазнаючи іноді суттєвих змін. На літописців впливали різні чинники – ідеологічного, політичного й культурного характеру. Все це треба враховувати, використовуючи давньоруські писемні пам'ятки.

Певну інформацію нам можуть дати археологічні джерела. Проте вони допомагають у осмисленні загальних тенденцій історичного розвитку, «створюють фон» для історичних подій. Варто також враховувати, що «діапазон інтерпретацій» цих джерел часто є достатньо широким. Не слід забувати й те, що дані археології при відповідній подачі використовувалися й використовуються в ідеологічних цілях для доведення «правоти» певних концепцій історичного характеру.

Виходячи з вищесказаного, зрозумілим стає наше звернення до літописів, передусім «Повісті минулих літ» Іпатіївського списку. Це не значить, що ми будемо сліпо йти за цим джерелом. Однак вважаємо, що воно дає можливість простежити головні моменти в становленні Русі як державного утворення.

Історики, посилаючись на літописні джерела, витворили «канонічну» схему становлення Давньоруської держави. Якщо відкинути деталі, то вона виглядає таким чином.

Перший етап – закликання варягів.

У «Повісті минулих літ» під 6370 роком (862-м від Різдва Христового) розповідається: буцімто мешканці землі, де проживали ільменські слов'яни (пізніше ця земля почала іменуватися новгородською), спочатку платили данину варягам. Проте вони в якийсь момент вирішили не давати цієї данини і вигнали варягів «за море». «І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і вохвати вони між собою почали. І сказали вони: "Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву"»[89 – Літопис руський. – С. 12.].

Археологічні дослідження ніби підтверджують цю версію. Стара Ладога, яку вважають столицею ільменської Славії, звідки закликали варягів, знаходилася на важливому торговому шляху, котрий вів із Балтійського моря через Волзький водний шлях до багатих мусульманських країн Азії. Саме цим шляхом у IX ст. поставлялося в Європу срібло, срібні монети, якісні ремісничі вироби із Середньої Азії та Персії, екзотичні продукти з тих країн та Індії. Значну частину цього шляху контролювали скандинави-нормани, котрих, вважається, на Русі іменували варягами. Нормани для здійснення прибуткових торгових операцій створювали корпорації, які мали військовий і водночас торговий характер. Варто враховувати, що в той час

військова справа тісно була пов'язана з торговою. Здійснювати перевезення товарів (особливо на значні відстані) без належної військової охорони було неможливо. Водночас торгово-військові ватаги часто самі здійснювали напади з метою збагачення.

У Старій Ладозі, на урочищі Плакун, у 850–925 рр. існувало окреме скандинавське кладовище, де були й жіночі поховання. Правда, його матеріали загалом скромні. Тобто можемо говорити, що скандинави становили меншість у цій факторії. Проте це була активна меншість, яка в поселенні утримувала владу. Цілком могло статися, що більшість місцевих жителів постали проти цієї меншості й прогнали її. Але, як це часто трапляється у таких випадках, вожді повсталих не поділили отриману владу, почали воювати між собою. Тому з'явилися охочі закликати правителів зі сторони. У низці скандинавських «саг про давні часи» розповідається про вдалий напад норманів на Стару Ладогоу й захоплення цього міста [90 – Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 199.].

Військово-торгові корпорації, очолювані варягами, створювали на торгових шляхах свої факторії. Однією з них і була Стара Ладогоа. Такі факторії, як правило, були «космополітичними» за своїм складом. У них проживало як прийшло, так і місцеве населення. Правителі цих факторій, маючи військові загони, намагалися місцевих людей, що жили в околицях, зробити данниками. Тому можна вважати правдивим літописне свідчення, ніби варягам словени, тобто ільменські слов'яни, та інші племена з цих земель платили данину.

У «Повісті минулих літ» під роком 6370-м (862-м від Різдва Христового) розповідається так про закликання варягів: «Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зветься свеями, а другі – норманами, англами, інші – готами – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: “Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами”» [91 – Літопис руський. – С. 12.].

Як бачимо, до варягів-русі звертається своєрідний «інтернаціонал». Це не лише представники слов'янських племен. Це також угро-фінські (точніше – прибалтійсько-фінські) племена.

Щодо слов'янських, то ними були словени й кривичі. Кривичі проживали на теренах верхів'я Волги, Дніпра й Двіни [92 – Дермант А. Кривичи: (ист.-этногр. очерк) // Предыстория белорусов с древнейших времён до XIII века. – Минск, 2010. – С. 211–241.]. Ймовірно, це самоназва цього субетносу. Принаймні вона широко вживалася й використовувалася.

Певні питання стосуються походження назви словени. Схоже, вона не була «органічним етнонімом». Ця назва, радше, вказувала на те, що словени – це пришло слов'янське населення, яке опинилося в регіоні, де проживали угро-фіни [93 – Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли. – СПб., 2000.]. Їм важливо було вказати на свою слов'янську ідентичність. А що така існувала, свідчить «Повість минулих літ», де багато говориться про слов'ян, їхній етногенез [94 – Літопис руський. – С. 2–3.].

Принагідно варто вказати, що, окрім ільменських слов'ян, існує ще два слов'янські етноси з подібними назвами – словени та словаки. Щодо перших, то вони опинилися далеко на Заході в оточенні германського й романського населення. Тому слов'янська ідентифікація стала для них важливим чинником етнічного самозбереження. Приблизно те саме можна сказати про слов'янське населення Центральної Європи, яке підкорили угорці. Певна його частина, чинячи опір мадяризації, ідентифікувала себе як словаків.

Під чужддю давньоруські літописці переважно розуміли прибалтійсько-фінські етноси, які проживали в районі Фінської затоки[95 – Агеева Р. А. Об этнониме чудь (чухна, чухарь) // Этнонимы. – М., 1970. – С. 194–203.]. Поширеною є думка, що це були предки естонців[96 – Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 264.]. Їх намагався підпорядкувати Ярослав Мудрий, про що буде вестися мова далі. Варто говорити про відносно високий рівень інтегрованості чуді в руське суспільство. Михайло Брайчевський відзначав, що «власні імена з коренем «чуд» мали велике поширення на Русі». «Так, в Києві, – писав цей історик, – відомий боярин Чудин мав свій двір на території київського Кремля (город Володимира). Цей боярин і його брат Туки відігравали помітну роль в суспільному житті Русі XI ст. Зокрема, Чудин був одним з укладачів так званої «Правди Ярославичів» – юридичного кодексу другої половини XI ст. Відомі топоніми з цим же коренем (Чудинцева вулиця і Чудинцева брама в Новгороді, село Чудин на Житомирщині, село Чуднів – там же, село Чудинівці – на Вінничині і т. п.). Все це свідчить, що вихідці з чуді відігравали певну роль в історії Русі не тільки на північно-західній її околиці, а на корінних руських землях»[97 – Брайчевський М. Вибрані твори. – К.; Нью-Йорк, 1999. – С. 369.].

Весь – це також фінське плем'я, що проживало на схід від Фінської затоки – у районі т. зв. Міжозер'я (озера – Нево, Онега та Біле). Власне, на цих теренах знаходилася Стара Ладога. Вважається, що весь дала початок таким етносам, як вепси й частково карели[98 – Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. – М., 1973; Голубева Л. А, Кочкуркина С. И. Белозерская весь: (по материалам поселения Крутик IX–X вв.). – Петрозаводск, 1991.].

Отже, незважаючи на міфічність літописної оповіді про «закликання варягів», маємо в ній відносно адекватне відображення ситуації, яка існувала на теренах, котрі пізніше почали вважатися Північною Руссю. Тут живе фінське й слов'янське населення. Але воно «закликає» до себе правити варягів. «Північна Русь» ніби була конгломератом трьох етнічних груп – варягів, які стали правлячою елітою, фінського й слов'янського населення.

«Суспільства Балтійського регіону... – писав Омелян Прицак, маючи на увазі, зокрема, протодержавні утворення, що виникли на схід від Фінської затоки, – звичайно ж не національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочовиків та жителів почасти «східних», а подекуди полісних міст і торговельних поселень. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками. Цей тип спеціалізованого суспільства «нижчої» культури ще не знав літератури чи сакральних текстів – основи культури «вищої». У міських торговельних поселеннях

користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Таким чином, оте професійне суспільство типу «нижчої культури» не було обмежене ні певною конкретною територією, ні «вищою» релігією (священний закон), об'явлення якої закріплюється письмом (писемна мова)»[99 - Прицак О. Походження Русі. - Т. I. - С. 95.]

В. Верещагін . Закликання князів варязьких

Але повернемося до «Повісті минулих літ». Під тим же роком 6370-м (862-м від Різдва Христового) читаємо далі: «І вибралися трое братів із родами своїми і з собою всю узяти русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, - на Білім озері, а третій, Трувор, - в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля»[100 - Літопис руський. - С. 12.]

Цей уривок породив численну літературу. Він став одним із головних аргументів у т. зв. норманській теорії, суть якої зводиться до того, що Київську Русь створили скандинави-нормани[101 - Про дискусію між норманістами й антинорманістами див.: Прицак О. Походження Русі. - Т. I. - С. 67-71; Клейн Л. С. Спор о варягах. - М., 2009.]. Правда, якщо проаналізувати наведений фрагмент «Повісті минулих літ», то не все так однозначно виглядає. Русь, судячи з цього тексту, трактується як одне з племен варягів, яких ніби можна вважати північногерманськими народами. Туди літописець відносить шведів, норманів, англів та готів. Більше немає ніяких реальних згадок про русь як про скандинавське плем'я. Тому закономірно виникає питання, звідки воно взялося?

Князь ладозький

До того ж ще за десять років до закликання варягів-русі сам літописець говорить, що існувала Руська земля. І цю землю він пов'язує з Київщиною, там, де жили поляни. «В літо 6360 [852], індікта 15, - читаємо в «Повісті минулих літ», - коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля»[102 - Літопис руський. - С. 11.]. Тут же довідуємося, що при цьому цареві «приходила Русь на Царгород, про що пишеться в грецькому літописанні; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо...»[103 - Там само.]

Після цього запису дається детальна хронологія – скільки літ минуло від Адама до потопу, від потопу до Авраама, від Авраама до Мойсея, від Мойсея до Давида, від Давида до ерусалимського полону, від цього полону до Олександра Македонського, від Олександра Македонського до Різдва Христового, від Різдва Христового до імператора Костянтина, від імператора Костянтина до імператора Михайла.

Отже, згадавши основні події біблійної, античної та візантійської історії, літописець саме від імператора Михайла III (840–867) веде мову про руських князів, вписуючи їх у цей хронологічний ряд. І в цьому хронологічному ряду не знаходить місця для варязького князя Рюрика. А це показово!

Рюрик дозволяє Аскольду і Діру відправитися із походом на Царгород.

Радзивіллівський літопис

Першим руським князем він називає Олега [104 – Літопис руський. – С. 11.]. Цей фрагмент «Повісті минулих літ», котрий важливий не стільки в плані історичному, як ідеологічному, вказує на те, що літописець, який писав свій гранд-нарратив у XII ст., не сприймав Рюрика як засновника Давньоруської держави. Це не значить, що в історичній пам'яті Рюрик не існував. Про таку пам'ять свідчить як Рюрикова легенда, наведена в літописі, так і те, що окремі князі «Володимирового племені» мали ім'я Рюрик. А якщо так, то це ім'я сприймалося як князівське, переходячи з покоління в покоління в представників руської аристократії.

Повідомлення «Повісті минулих літ» від 852 року суперечить Рюриківській легенді, про яку вже йшла мова. Якщо в першому випадку чітко сказано, що саме 852 року земля почала іменуватися Руською, то в Рюриківській легенді, яка зафіксована літописцем під 862 роком, маємо твердження, ніби якась частина варягів іменувалася Руссю і саме цю частину закликали княжити в Старій Ладозі.

Князь Олег.

Радзивіллівський літопис

Звісно, немає підстав заперечувати, що т. зв. варяги відіграли певну роль у економічних і суспільно-політичних процесах Давньої Русі. Особливо це

стосується півночі, де вони намагалися контролювати торгові шляхи з Балтійського моря по Дніпру й по Волзі. Важливим осередком на цьому шляху, як відзначалося, була Стара Ладога, де ніби й став правити Рюрик. У цьому, а також деяких інших осередках землі ільменських слов'ян археологами знайдені свідчення про перебування тут представників скандинавських народів[105 - Див.: Прицак О. Походження Русі. - К., 2003. - Т. II. - С. 561-562.]. Хоча, з іншого боку, навіть прихильники норманської теорії змушені визнати, що скандинавського археологічного матеріалу на Півночі Русі не так і багато.

Літописні варяги - це не обов'язково скандинави (шведи, норвежці, датчани). З цього приводу варто звернутися до міркувань Омеляна Прицака. Він вважав, що вікінги й варяги, які мало чим різнилися між собою, були професійними воїнами, котрі забезпечували охорону морської та річкової торгівлі. «Марно, - писав цей дослідник, - намагатися визначити національність вікінгів і варягів. Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, кому потребувалося їхнє вміння і хто міг платити за роботу»[106 - Його ж. Походження Русі. - Т. I. - С. 90.].

Звісно, таку точку зору можна сприймати як крайність. Все-таки вікінги й варяги були вихідцями з певних етнічних середовищ (переважно північногерманських), які хоча б частково продовжували зберігати свою ідентичність. Однак не можна заперечувати й того, що серед них було й чимало представників західнослов'янських етносів, які осіли на південному узбережжі Балтійського моря.

У цьому сенсі вартими уваги видаються міркування Петра Толочка: «Аналіз археологічних матеріалів показує, що в VIII-X ст. у балтійському регіоні сформувалася своєрідна культура, у створенні якої зробили свій внесок нормани, сакси, каролінги і слов'яни». Історик, посилаючись на археологічні матеріали міст, які були включені в балтійську торгівлю, показує, що в них, поряд з германським населенням, було представлено також населення слов'янське. Водночас, звертаючись до німецьких писемних джерел, він говорить, що середньовічні хроністи вели мову про слов'яно-скандинавський характер населення багатьох південнобалтійських торгових міст - Хайтхабу, Реріка, Старигарда, Воліна, Зеебурга, Щеціна та інших. Тому, «тісна і тривала взаємодія скандинавів (датчан та шведів) і західних слов'ян неухильно вела до певного їх етномовного зближення, а, може, й до асиміляції на переважаючій етнічній основі. Вражаючий феномен вживання вже першого покоління варягів на Русі не може знайти задовільного пояснення, якщо не припустити, що іще до приходу на береги Волхова і Дніпра вони були вже значною мірою слов'янами»[107 - Толочко П. Київська Русь. - К., 1996. - С. 43-45.].

Поширення серед вчених набула думка, що літописний Рюрик - це данський вікінг Рорік, який жив у середині IX ст. (помер орієнтовно в 876-882 рр.). Він мав різні володіння на теренах Данії, зокрема в 857 р. володів датським узбережжям Балтійського моря[108 - Про це більш детально див.: Пчелов Е. В. Происхождение династии Рюриковичей //Труды Историко-архивного института. - Т. 34. - Вып. 1. - М., 2000. - С. 158-173.]. Саме в той час Рорік міг оволодіти Ладогою, прибувши сюди на запрошення місцевих жителів. Не виключено, що вони намагалися запросити «близьких» варягів, серед яких були б представлені й слов'яни.

Данці стали найближчими сусідами північно-західних слов'ян і підтримували з ними постійні контакти. Наприклад, вони були пов'язані зі слов'янським князівством руян на острові Рюген, що знаходиться поряд із сучасною Данією. Руянські князі, які відомі ще з X ст., брали участь у політичній боротьбі Данії [109 - Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы. - М., 1986. - С. 338-359.]. На острові Рюген існували топоніми з коренем «рус». Чи не звідти в Східну Європу «примандрував» цей етнонім? [110 - Про можливі зв'язки Рюгена й Новгородської землі див.: Кралюк П. Язичницька Аркона // День. - 2012. - № 149-150; № 159-160.]

Король Рорік

Правда, щодо походження етноніма «рус» чи «русь» існують різноманітні теорії. Сумнівно, що це питання буде розв'язане. Адже відсутність належного комплексу джерел не дає змоги це зробити, породжуючи найрізноманітніші інтерпретації.

Існують певні археологічні матеріали, керамічні комплекси т. зв. Балтійського типу, які засвідчують зв'язок Новгородської землі з північно-західними слов'янами. На цей зв'язок також вказують дані лінгвістики, що фіксують західнослов'янські елементи в новгородському діалекті [111 - Северная Русь и её соседи в эпоху Раннего Средневековья. - Ленинград, 1982. - С. 44, 158.].

Князі, які приходять з Новгородської землі й підкорюють Південну Русь, здебільшого, приносять із собою язичництво. Наприклад, це стосувалося князів Олега й Володимира. Також з великими труднощами в Новгороді утверджується християнство. Новгородські волхви піднімають повстання, противлячись християнізації [112 - Хабергаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». - М., 1979. - С. 108-115.].

Звісно, Новгородська земля і економічно, й культурно була пов'язана з Балтійським регіоном. На жаль, ці моменти не є належним чином вивчені й осмислені. Особливо це стосується релігійно-культурної сфери. Якщо прослідкувати історію Новгородської землі дохристиянського періоду, то бачимо, що вона виступала як один із найпотужніших осередків язичництва.

Чи випадково це? Не забуваймо, що в північно-західних слов'ян існувало авторитетне язичницьке святилище на мисі Аркона острова Рюген. Там знаходилася статуя бога Святовита, якій приносили жертви. Згадане святилище проіснувало аж до 1168 р., коли Аркону захопили данці й насильно хрестили місцеве населення [113 - Ганина Н. А. Аркона, Каренца, Ругард, Ральсвик: о статусе и соотношении рюгенских центров власти //

Ранние государства Европы и Азии. – М., 2011. – С. 35–40.]. Мимоволі напрошуються паралелі з Новгородом, де так само хрестили місцевих жителів «мечем і вогнем». Можливо, язичницький вплив Аркони давав знати про себе на Новгородській землі – що й пояснює її «язичницьку стійкість».

Розповідаючи про закликання варягів, літописець лише пунктирно описує діяльність Рюрика: він починає княжити в Ладозі й посилає своїх братів у інші важливі стратегічні пункти своєї землі. Щодо якихось ідеологічних заходів Рюрика, то тут повне мовчання. Це й зрозуміло. Адже твір писав християнин. І в нього не було ніякого бажання говорити про язичницьку діяльність князя.

Чи можна вести мову про існування держави Рюрика в Північній Русі в IX ст.? Принаймні «Повість минулих літ» на це не вказує. Про діяння Рюрика нічого не розповідається – окрім того, що він осів у Старій Ладозі, а його брати в інших факторіях, Білому озері та Ізборську. Напевно, Рюрик стояв на чолі військово-торгової корпорації, яка, з одного боку, займалася торгівлею між країнами Сходу й Балтикою, а, з другого боку, користалася військовою силою, визискувала місцеве населення, вимагаючи від нього данину, частина якої йшла на власні потреби варягів, а частина пускалася в торговий оборот. Ведення торгівлі вимагало письмової фіксації даних. Тому у варягів Рюрика мала б існувати писемність – хай навіть примітивна. Певно, завдяки цій писемності й збереглася пам'ять про цього варязького князя. У корпорації, на чолі якої стояв Рюрик та його родичі, можна при бажанні побачити «початки державності». Однак ця протодержава, здійснюючи управління певною масою людей, мала на собі помітну печать тимчасовості.

По-перше, вона зберігалася до того часу, поки існував торговий інтерес. Його зникнення вело до деградації цього державного організму.

По-друге, ця протодержава «не мала території». Тобто, звісно, певна територія, яку контролював Рюрик та його брати, була. Але для них вона не мала великого значення. Для Рюрика і його клану важливим був торговий шлях, на якому вони мали свої факторії. Землі, які знаходилися навколо цих факторій і з яких збиралася данина, мали, радше, другорядне значення. Великих доходів вони не давали. На них панувало натуральне господарство – у той час як у факторіях бачимо відносно інтенсивні товарно-грошові відносини.

Із навколишніх земель варягами бралася хіба що певна продукція, що користувалася попитом на ринку. Як правило, нею були мед, віск, хутро, а також раби. Але щоб це взяти, треба було застосувати військову силу. Це не завжди давало належну віддачу – особливо, коли доводилося здійснювати походи на значні відстані. До того ж місцеве населення нерідко чинило протидію варягам, які збирали данину.

Ім'я ruRikr на фрагменті рунічного каменя, використаного для будівництва церкви Норрсунде (Norrunda), Уппланд, Швеція

По-третє, така протодержава мала «розмите етнічне обличчя». У факторіях жили представники різних племен-етносів. Часто це були активні елементи, які відривалися від свого етнічного коріння, такі собі космополіти епохи Середньовіччя. Цих людей еднав «голий інтерес», нажива. Відсутність етнічної єдності, а, відповідно, й спільних світоглядних, передусім релігійних, уявлень робило таку протодержаву нестійкою.

Хоча проблемно вести мову про «державу Рюрика», все ж російська історіографія та й загалом російська «історична пам'ять» ведуть початки своєї державності від цього князя. Чому так? Щоб зрозуміти це, необхідно звернутися до реалій становлення Російської імперії.

Батьком цієї держави був Петро I, який став на шлях модернізації Росії. Він зробив ставку на залучення іноземних, передусім німецьких спеціалістів. Вихідці з Німеччини зайняли вищі державні посади в імперії. Особливо засилля німців спостерігалось в часи правління імператриці Анни Іванівни. Онімежилася навіть правляча династія Романових.

Такий стан речей потребував ідеологічного виправдання. У Російській академії наук почала розроблятися так звана норманська теорія. Вперше її оприлюднив для широкої публіки офіційний імперський історіограф, німець Гергард Фрідріх Міллер (1705–1783) у 1749 р., виступивши з доповіддю «Походження племені та імені російського». Основна думка, що прозвучала в цій доповіді, така: початки держави російської сягають 862 р., коли предки новгородців закликали варягів Рюрика, Синеуса й Трувора [114 – Прицак О. И. Происхождение названия Rus/Rus // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 115.]. Щоправда, Міллер не був тут першим. Певні напрацювання в цьому плані були зроблені його попередником Готлібом Зігфрідом Байером (1694–1738). Певно, далеко не випадково ця теорія була оприлюднена саме за часів правління Єлизавети Петрівни. Ця імператриця обмежила вплив німців при царському дворі. Натомість тут все більшу роль почали відігравати слов'янські елементи, в т. ч. вихідці з України. Відповідно, німцям треба було захистити свої позиції, зокрема в плані ідеологічному. Адже норманська теорія «науково доводила» значення германського елемента в російському державотворенні. Якщо спроектувати цю теорію з минулого на імперські реалії Росії XVIII ст., то впливало, що без німців російським самодержцям аж ніяк не обійтися. Однак теорія Міллера про норманське походження Русі викликала вкрай негативну реакцію тодішніх російських вчених. Тому «батькові норманістів» довелося відступити.

І все ж у російській історіографії з часом утвердилася норманська теорія. Вона фактично стала офіційною. Її так чи інакше визнавали стовпи російської історіографії – Василь Татішев, Микола Карамзін, Михайло Погодін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський та інші. Хоча ця теорія мала антислов'янський і, зрештою, антиросійський характер. Адже з неї випливало, що слов'яни нездатні створити свою державу. Для цього їм треба закликати варягів, сиріч німців.

Л. А. Серяков. С. М. Соловйов

В. О. Ключевський

Однак, незважаючи на антислов'янськість чи навіть антиросійськість, норманська теорія виявилася прийнятною для росіян у їхніх змаганнях з українцями за спадщину Давньої Русі. Адже з неї випливало, що Русь пішла із земель, які в часи Середньовіччя належали Новгородській республіці. Ця територія вважалася росіянами «споконвічно російською», великоруською. Недаремно пам'ятник «Тисячоліття Росії» з'явився не в Києві, а в Новгороді. До того ж у 1862 р., коли виповнилося 1000-ліття закликання варягів. Хоча, якщо керуватися літописними свідченнями, Руська держава, яка розкинулася на східноєвропейських просторах, виникла в 882 р., коли князь Олег, вирушивши з північних земель, завоював міста на Подніпров'ї, в т. ч. Київ, де став княжити, назвавши цей град «матір'ю городів руських». Проте Київ не удостоївся честі стати місцем для монументу Тисячоліття Росії. Удостоївся, як бачимо, Новгород. Найсмішніше в цій історії те, що встановлення пам'ятника «Тисячоліття Росії» було примітивною фальсифікацією історії. Адже Новгорода в часи «закликання варягів» просто не існувало. Варягів Рюрика кликали в Стару Ладого. І це чітко простежується в «Повісті минулих літ». Там говориться про те, що через два роки після закликання варягів померли Синеус і Трувор. І тоді «Рюрик узав волость усю один». Далі він пішов до Ільменського озера й поставив тут город над річкою Волховом, назвавши його Новгородом, де нібито й почав княжити[115 - Літопис руський. - С. 12.]. Уже сама назва цього града говорить, що він був новим містом - у порівнянні зі старими містами, наприклад Ладогою.

Однак ще є питання, чи Новгородська земля в давні часи вважалася Руссю і є «питомою російською землею». І на перше, й на друге питання, радше, відповідь негативна, аніж позитивна. Якщо звернемося до «Повісті минулих літ», то бачимо, що в цьому літописному зводі Руссю переважно іменувалася Київська земля. І лише з часом це політичне поняття, яке трансформувалося в етнізм, «перейшло» на інші «руські землі», у т. ч. й на землі Великого Новгорода[116 - Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії й Білорусі. - К., 2015. - С. 9-92.]. Також не можна сказати, що на теренах Новгородської землі були поширені топоніми з коренями «рос» чи «русь» - на відміну від українських земель.

У цьому плані варто звернутися до спостережень і міркувань Михайла Брайчевського:

«Давно вже помічено, що термін «Русь» в давньоруських джерелах виступає в двох значеннях: вузькому та широкому... В загальному плані Русь - це

територія Київської держави і, відповідно, її населення (включаючи всі групи племен, у т. ч. і деякі неслов'янські). Щодо цього всі частини тої держави є Руссю – і Новгород, і Залісся, і Галич, і Київ, і Тьмуторокань, і т. д., і т. п.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=36621553&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

1

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 196.

2

Літопис руський / за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С. 39. Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» даються в перекладі Леоніда Махновця. Це обумовлено тим, що книга має науково-популярний характер. Цитування в оригіналі давньоруського літопису створило би деякі труднощі для певної групи читачів. Так само в перекладі сучасною українською мовою цитуються інші давньоруські тексти.

3

Там само. – С. 2.

4

Франко І. Зібрання творів: у 50 т. - К., 1984. - Т. 42. - С. 55.

5

Літопис руський. - С. 87.

6

Успенский Б. А. Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси. - М., 2000. - С. 42.

7

Хрестоматія давньої української літератури. - К., 1967. - С. 57.

8

Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. - К., 2001. - Т. 1. - С. 213.

9

Літопис руський. - С. 89.

10

Там само.

11

Там само. – С. 91.

12

Там само. – С. 452–464.

13

Про князя Володимира Васильковича див.: Кралюк П. Любомудри Володимиріі.
– Луцьк, 2010. – С. 3–92.

14

Толочко П. Ярослав Мудрий. – К., 2002. – С. 11.

15

Сказание об Эймунде Ринговиче и Рагнаре Агнаровиче, скандинавских
витязях, поселившихся в России в начале XI века / перевел с исландского и
критически объяснил О. Сенковский. – СПб., 1834.

16

Див.: Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 110–123; Його ж. Князь Окаянный? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. – 2000. – № 12. – С. 35–39; Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного. – Минск, 1990.

17

Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – СПб., 2003. – С. 40–53.

18

Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї / предків і нащадків. – К., 2012. – С. 63–110.

19

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії Ю. Мицика. – К., 2007. – С. 82, 84, 403, 458.

20

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1992. – С. 69–74.

21

Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – С. 126.

22

Прокопович Ф. Філософські твори: в трьох томах. - К., 1981. - Т. 3. - С. 317.

23

Н. М. Карамзин об истории государства Российского. - М., 1990. - С. 53.

24

Там само. - С. 55.

25

Соловйов С. М. Сочинения: в 18 кн. - М., 1988. - Кн. 1, т. 1. - С. 210.

26

Там само. - С. 211.

27

https://uk.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Мудрий

28

[https://ru.wikipedia.org/wiki/Тысячелетие_России.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тысячелетие_России)

29

Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989. - С. 203-212.

30

Його ж. Дві руські народності. - К., 2012.

31

Його ж. Исторические произведения. Автобиография. - С. 203.

32

Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. - С. 211.

33

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. - К., 1990. - С. 15-65.

34

Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. - К., 1992. - Т. II. - С. 43.

35

Грушевський М. Історія України-Руси: в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. - Т. II. - С. 24.

36

Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 52.

37

Там само. - С. 53.

38

Там само. - С. 53-54.

39

Мавродин В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). - М., 1946; Його ж. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. - М., 1971 та ін

40

У нинішній час концепт давньоруської народності не користується популярністю, зокрема в Україні. Та все ж е його адепти. Наприклад, це стосується Петра Толочка. Див.: Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. - К., 2010.

41

Греков Б. Д. Киевская Русь. - М., 1953. - С. 483-486.

42

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982.
- С. 414-416.

43

Історія Української РСР: у восьми томах, десяти книгах. - К., 1977. - Т.
1, кн. 1. - С. 323.

44

Там само. - С. 324-325.

45

Кочерга І. Вибрані твори. - К., 2005. - С. 185-296.

46

Кочерга І. Вибрані твори. - С. 239.

47

Там само. - С. 238.

48

Кочерга І. Вибрані твори. - С. 230.

49

Кочерга І. Вибрані твори. - С. 225.

50

Там само. - С. 211.

51

Барабан Л. І. М. Т. Рильський та І. А. Кочерга // Радянське літературознавство. - 1984. - № 8. - С. 62.

52

Загребельний П. Твори: в шести томах. - К., 1979. - Т. 2. - С. 5-575.

53

Там само. - С. 293.

54

Загребельний П. Твори: в шести томах. – С. 287.

55

Там само. – С. 298.

56

Ладинский А. Исторические романы. – М., 1989. – С. 177–475.

57

Там само. – С. 195.

58

https://www.youtube.com/watch?v=-_3MwoWEFvY

59

<https://www.youtube.com/watch?v=0azmkU4hM7A>

60

Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996; Його ж. Ярослав Мудрий. – К., 2002.

61

Духопельников В. М. Ярослав Мудрый. - Харьков: Фолио, 2009. -128 с. - (Знаменитые украинцы).

62

Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый - великий князь Руси: наук.-попул. нарис. - 3-те вид., допов. і змін. - Харків, 2015.

63

Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый - великий князь Руси: наук.-попул. нарис. - 3-те вид., допов. і змін. - С. 4.

64

Там само. - С. 5.

65

Див.: Бузина О. Тайная история Украины-Руси. - К., 2007. - С. 56-60.

66

Прицак О. Походження Руси. - К., 1997. - Т. I. - С. 31.

67

Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 99.

68

Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 100–101.

69

Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2010.

70

Тороп В. Ярослав Мудрый. – Быково, 2012.

71

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярославль>

72

https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярослав._Тысячу_лет_назад

73

https://ru.wikipedia.org/wiki/Новгородский_государственный_университет_имени_Ярослава_Мудрого

74

https://ru.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Владимирович_Мудрый

75

https://uk.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Мудрий

76

<http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol/877>

77

<http://orthodoxy.org.ua/data/svyatyy-pokrovitel-ukrayinskih-studentiv-i-prezidentiv.html>

78

https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/34661/

79

http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1100:sviatyi-blahovirnyi-velykyi-kniaz-yaroslav-mudryi&catid=19&Itemid=37

80

<http://www.patriarchia.ru/db/text/4367765.html>

81

Куковальська Н. Таємниці саркофага Ярослава Мудрого // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/30/137267/>

82

<https://lplus1.ua/novyny/velicne-stolitta-po-ukrainski-11-media-pocala-robotu-nad-bagatoserijnou-istoricnou-dramou-ingigerda>

83

Чемерис В. Анна Київська – королева Франції. – Харків: Фоліо, 2016.

84

https://www.gazeta.ru/politics/2017/06/26_a_10739771.shtml#page2

85

<https://www.youtube.com/watch?v=VJS0W6pvT2A>

86

Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 14–15; див. також: Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005.

87

У книзі при посиланні на давньоруські літописні джерела використовується традиційне для них літочислення від «початку світу». Натомість паралельно зазначаються роки за літочисленням «від Різдва Христового».

88

Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977. – С. 250–257.

89

Літопис руський. – С. 12.

90

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 199.

91

Літопис руський. – С. 12.

92

Дермант А. Кривичи: (ист.-этногр. очерк) // Предыстория белорусов с древнейших времён до XIII века. – Минск, 2010. – С. 211–241.

93

Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли. – СПб., 2000.

94

Літопис руський. – С. 2–3.

95

Агеева Р. А. Об этнониме чудь (чухна, чухарь) // Этнонимы. – М., 1970. – С. 194–203.

96

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 264.

97

Брайчевський М. Вибрані твори. – К.; Нью-Йорк, 1999. – С. 369.

98

Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. – М., 1973;
Голубева Л. А, Кочкуркина С. И. Белозерская весь: (по материалам поселения Крутик IX–X вв.). – Петрозаводск, 1991.

99

Прицак О. Походження Русі. - Т. I. - С. 95.

100

Літопис руський. - С. 12.

101

Про дискусії між норманістами й антинорманістами див.: Прицак О. Походження Русі. - Т. I. - С. 67-71; Клейн Л. С. Спор о варягах. - М., 2009.

102

Літопис руський. - С. 11.

103

Там само.

104

Літопис руський. - С. 11.

105

Див.: Прицак О. Походження Русі. - К., 2003. - Т. II. - С. 561-562.

106

Його ж. Походження Русі. - Т. I. - С. 90.

107

Толочко П. Київська Русь. - К., 1996. - С. 43-45.

108

Про це більш детально див.: Пчелов Е. В. Происхождение династии Юриковичей //Труды Историко-архивного института. - Т. 34. - Вып. 1. - М., 2000. - С. 158-173.

109

Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы. - М., 1986. - С. 338-359.

110

Про можливі зв'язки Рюгена й Новгородської землі див.: Кралюк П. Язичницька Аркона // День. - 2012. - № 149-150; № 159-160.

111

Северная Русь и её соседи в эпоху Раннего Средневековья. - Ленинград, 1982. - С. 44, 158.

112

Хабергаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». – М., 1979. – С. 108–115.

113

Ганина Н. А. Аркона, Каренца, Ругард, Ральсвик: о статусе и соотношении рюгенских центров власти // Ранние государства Европы и Азии. – М., 2011. – С. 35–40.

114

Прицак О. И. Происхождение названия Rus/Rus // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 115.

115

Літопис руський. – С. 12.

116

Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії й Білорусі. – К., 2015. – С. 9–92.